

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2 pencils

up pencil &

1903

082
L-96

115

136

23 JUN 2009

284

ԼՈՒՍԱԲԵՐ

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔԱԾՈՅ

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ ՀԱԶԱՐՎԵՅՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿՆ

303—1903

ՊՐԱԿ Ա.

ՆԻԿՈՍԻԱ

ՏՊԱՐԱՆ ԱԶԳ. ԿՐԹԱՐԱՆ—ՈՐՐԱՆՈՅԻ

1903

082
L-96

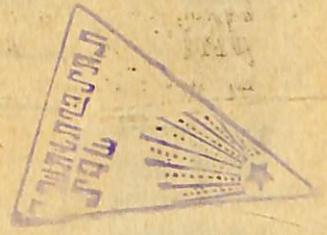
Հ Ո Ւ Ս Ա Ք Ե Ր

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ի Ա Ք Ա Ծ Ո Յ

Ի Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԶԱՋԱԲԱՅՑԱԲԻՒՄՄԵԱԿԻՆ

303—1903

ՆԻԿՈՅԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ ԱԶԳ.—ԿՐԹԱՐԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԻ

1903

«Եթէ կրնաս ձայնդ բարձրացնել՝ խօսէ, եթէ գիրք միայն թողուն քովդ՝ գրէ, փողոցին մէջ քարի մը վրայ կանգնած՝ քարոզէ եթէ կրնաս. եթէ հրապարակական կեանքը փակ է՝ տանդ մէջ բան սովրեցուր. եթէ ձայնդ չունիս՝ օրինակ տալու կարողութիւն ունիս Ասիկայ ոչ առաքինութիւն է, ոչ կարգէ դուրս գործողութիւն. այլ պարտք է, պարզ ու յստակ՝ Աշխարհի մէջ Աստուծոյ կողմէն այն եղեր՝ ինչ որ է բժիշկը մարմնոյ հիւանդութեանց համար, բժիշկը պարտական է հասնելու ամեն ցաւագարներու, եւ դու պիտի հասնիս ամեն տգէտներու. . . Յոյս մի՛ դներ բացասական առաքինութեան վրայ, որ ուրիշի վնաս չընեն է միայն. քեզի օրէնք տրուած է որ հասարակաց գործին համար աշխատիս, եղբայրներդ սիրես, լուսաւորես, մխիթարես, ազատես մարդութենէ ու մոլորութենէ, և առ Աստուած առաջնորդես կեանքն ալ այս է մարդն ալ այս»:

ԺԻԻԼ ՍԻՄՈՆ

(Իմաստասէր և քաղաքագետ Յրանաացի)

Քրիստոնէութիւնը, իբր երեք դար խաւարած թաքստոցներու մէջ իր գոյութիւնը պահպանելէ յետոյ՝ յանկարծական թափով կը բարձրացնէր իր գլուխը և դէմ առ դէմ կը կանգնէր Տիասնեան ոսթխելու առջև: Այն արին նահեղ հարածանքները որ Ներսէն սկսած (ՅՆ թ.) պարբերաբար կրկնուեցան Տրայխանոսի, Մաքսիմիանոսի, Գեկոսի և այլոց օրով՝ վերսկսան Գիւղիեանիանոսի ու մանաւանդ իր գահակից Գալերիոսի հրամանով (303 թ.) ու տասը տարի, գրեթէ անընդհատ յառաջ մղուեցան արտակարգ կատաղութեամբ:

Նոյն այդ թուականին, երբ Հռոմի կայսերական իշխանութիւնը կը փորձէ մահացու հարուած մը տալ Քրիստոնէութեան՝ Հայաստանի թագաւորը, Հռոմէական կրթութեամբ սնած ու վարդացած Տրդատը, կը խնարհի հաղածական կրօնըին առջև ու կը բարձրացնէ խաչի նշանը այն հիմունքներով, որ քիչ վերջ պիտի կառուցուէր Էջմիածնի կաթողիկէն, լուսացնելով փարսա մը Արեւելեան աշխարհը պատու մթութեան մէջտեղ:

Ինչպէս կատարուեցաւ այդ յեղաշրջումը սէր Տրդատի հոգւոյն մէջ. սրբախի բնական կամ բարոյական ոյժեր ալ արձագանք տուին Գրիգորի առաքելական ձայնին — գիւրին չէ ինձ լուծել և պատասխանել. բայց իրողութիւնն այս է որ Տրդատ Աւետարանի ճշմարտութիւնն ու փանծութիւնը ըմբռնել կարողացաւ աւելի կանուխ քան Մեծն կոտանդիանոս, իր վաղեմի բարեկամը, որ ինը տարի վերջ միայն, 312 թուականին, կը յայտարէր թէ նշմարած է միջօրէական արևին վերև, խաչին լուսեղէն խորհրդանիշը, In hoc vince (Այսու յաղթես) վերտառութեամբ: Եւ մինչ կոտանդիանոս ունեցաւ առերեւոյթ դարձ մը, ու հաղիւ թէ տարիներ յետոյ (324 ին) պետական կրօնը հռչակեց Քրիստոնէութիւնը՝ Տրդատի դարձը կը լինի համոզման և գիտակցութեան արդիւնք, և հիմնապէս կը փոխէ, կ'աղնուացնէ ու կը բարձրացնէ զինք իրմով կը բարձրանայ և Հայաստան, ու պատմական անժխտելի իրաւամբ կը հանդիսանայ առաջին գրօշակիրն, յառաջընթաց ռահմիրան Քրիստոնէական բանակին: Ու այսպէս, առաջին անգամ՝ Հայոց աշխարհին մէջ է որ արքունի ճրամանով կը քանդուին ոսկիամայր օսկիածին Ահաճիտի, սպիտակափառ Քարշապինայ, գիցահայր Արամազդայ և այլոց մեհեանները, բազմաները և կուռքերը, վերջապէս ինչ որ կայ «գայթակղեցուցիչ, անմուտնչ, ձուլեալ, կռեալ, կոփեալ, քանդակեալ, անպիտան, անօրոտ և վնասակար»:

Թէ, Քրիստոնէութիւնն իրեն յատակ հոգևոր ազդեցութեանն տարբեր, և ազգային գոյութեան տեսակէտով նշանաւոր արդիւնք ունեցաւ, և բնչ էր այն, զա մի խնդիր է որ մասնաւորապէս այժմ՝ պէտք է յուզէ մեր մտքերը:

Փորձելք ուրեմն յննելու թէ ինչ էր Հայաստանի ոյժը Գ. դարուն, որու վերջին մասին մէջ է յայտ եկաւ Հայաստանի Լուսաւորիչը, Գրիգոր:

Այն թուականին՝ Հայաստան կը զանուէր քաղաքակա նապէս տագնապալի մի շրջանի մէջ, — հեռանդր Պարսկաստանի յեղափոխութեանց: Արշակունի ցեղին երիցադոյն ճիւղը, որ գրեթէ 400 տարիէ ի վեր Պարսիկ աէրութեան գահը կը գրուէր՝ այլ ևս խնտարհած էր բնիկ ասարին առջև, ու Աղեքսանդր Մակեդոնացիէն ժառանգուած հելլեն ճաշակին և գաղափարին յաջորդած էին Սասանեան իշխանները և Զրադաշտեան մոգերը (226 թ.): Հայոց թագաւորը խորով իր ցեղին վրէժը լուծելու համար երեսուն տարի յաղթական սուրը շողացնելէ յետոյ՝ սպաննուած էր Լինակի (ըստ ոմանց՝ իւր իսկ եղբոր Արտաւաղի) գաւառան ձևուքով, և Շապուհ Ա. Արտաշիրի յաջորդը, թէև պահ մը Հռոմէական լէզէններուն առջև նկուճ այլ յետոյ յաղթական քայլերով դարձած, Հայաստանը նուաճած, ու Եղեւիոյ պարսպաց ներքև նոյն իսկ Հռոմէական կայսրը, վալերիանոսը կատանաւորած էր (260 թ.):

Ահա այդպէս, Հայաստան, գէպքերու բերմամբ, իր երբեմնի ոսթխին, Հռոմի զինակիցը եղած՝ այլ ևս անոր զինուորական յաջողութեանց մէջ կը փնտուէր իր անկախութիւնը: Տրդատ, գեոատի գահաժառանգն, իր հալածիչներէն խոյս տուած՝ կը զարդանայ Արեւմտքի մէջ, Հռոմէական արժիւին կը հետևի պատերազմական դաշտերուն վրայ և կը հռչակուի միանգամայն իր հերքելիան քաջազորութիւններով, կ'անցնին ասարիներ, յաղթութեան ալիքները կ'ուզուին դէպի արևելք, Սասանեան վրամբ: Հռոմայնցիներէն կը հալածուի մինչև Տիգրան (281), և Հայաստան կը վերստանայ իր անկախութիւնը, որ սակայն կարճատև կը լինի Պրոքրս կայսեր սպանման պատճառով: Նորէն կը բացուի յաջողութեան շրջան մը, և Գիւղիեանոսի պաշտպանութեամբ Տրդատ կը տիրանայ հօրը գահուն (287), բայց շատ կը նահանջէ վրամբ Բ. ի առջև, ուստի պայքարը կը շարունակուի կատաղօրէն, և Մաքսիմիանոսի ու Տրդատի յաղթութեանց կը յաջորդէ Գալերիոս

կեսարի ամօթալի պորտուժիւնը մինչև որ Ներսէհի գէմ մղուած երկրորդ ճակատամարտը մտահոյան հարուած մը կը լինի Պարսիկ զօրութեան դէմ, ու քառանասեայ զինագա-
 դարը կը կնքուի (297):

Տրգաստ այն պահուն իր գահուն վրայ կը հաստատուի երրորդ անգամ ու վերջնականապէս, և Հռոմա-Պարսկական դաշնագրին համեմատ՝ հայկական նահանգի մը փոխարէն՝ կ'ստանայ ամբողջ Արևմտեան Մարաստանը:

Ռ. Բենն, Գ. դարու փակուած միջոցին Հայաստան կը վայելէր իր քաղաքական ազատութիւնը, և իր թագաւորին իշխանութիւնը կը ատրածուէր մի ընդարձակ աշխարհի վրայ: Այս, այն ատեն անկախ ու փառաւոր էր Հայաստան, բայց կրնանք ըսել թէ այլ ևս ապահովուող էր Հայութեան գոյու-
 թիւնը: -- Գծուար է հաստատական պատասխան տալ, զի անհաստական կարողութենէ կախեալ այդ յաջողութիւնը պատա-
 հական և ժամանակաւոր հանգամանք միայն կրնար ունենալ: Նուազ կորովի և նուազ իմաստուն թագաւորներու ներքե, ինչպէս որ եզան Տրգաստի անմիջական յաջորդները՝ գոյու-
 թեան կռիւր յաջողապէս մղելու համար Հայ ազգը պէտք ու-
 էր՝ եւկան և աւական պիտի, քանի որ Հայաստանի քաղաքա-
 կան կազմակերպութիւնը չէր ընծայեր բաւարար երաշխաւո-
 րութիւն: Նախարարական զօրաւոր սահմիրը իրարմէ կ'ան-
 ջատուէին բնական կամ՝ ներքին պատուարներով, և իւրաքան-
 չիւրն իր քաղաքականութեան կը հետեւէր ըստ հարկին, թա-
 գաւորն անխառն էր իր ճորտերու հաւատարմութեան վրայ,
 ինչպէս և ճորտը իր աւատական հպատակներուն: Ինտնականը
 դաշտաբնակէն տարրեր շահերու կը ծառայէր, ինչպէս և ա-
 զաւոր՝ անազատէն, և այս ամենն զատ՝ երկիրը լցուած էր մե-
 ժամախոս գաղթականներով, կոպկասէն, Հրէաստանէն, Պարս-
 կաստանէն և ուրիշ կողմերէ:

Այդպիսի պայմաններու մէջ Հայաստան աշխարհն իր
 բնակչաց աչքին հազիւ թէ նկատուէր հասարակաց հայրենիք,
 և հայութիւնն հազիւ թէ կազմէր միեւնոյն շահերով, զբալում-
 ներով և փափաքներով կապուած անհատներու ընկերութիւն
 մը: Ու ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ երկրին սահմանա-
 կից զօրաւորացոյն պետութիւններ, ուչ կամ կանուխ, իրենց
 քաղաքական և քաղաքակրթական գերադանց ամբողջութեան
 մէջ պիտի ձուլէին ինչ որ հին դարերէ կը մնար՝ իբր որովչ
 տարր հայ ազգայնութեան:

Ներքին կազմակերպութեան աննպաստ հանդամանքներէն

զատ՝ իր աշխարհադրական դրից բերամբ ևս՝ Հայաստան պի-
 տի ապննապէր այն քաղաքական վիժխարի այիքներուն մէջ:
 սեղ որնք սասանեցուցին ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը,
 Պարսիկը և Հռոմայեցին, Արաբը և Թաթարը, Եգիպտացին
 և Սելճուգը հետզհետէ մղեցին հորդան տուին, իրարու բազ-
 խեցան, զիւրար խորտակեցին ու յառաջ բերին ահաւոր քա-
 ոս մը բրուն մէջ ընկղմեցան թէ իրենք, և թէ իրենց ահամայ
 արբանեակները:

Ո՛ւր են այն աէրութիւնները որնք Հայ Արշակունիներու
 օրով ժողկեցան Արևմտեան Ասիայ մէջ, ինչ եզան հիւ-
 սիական քաջամարտ ազգերը — Հնները, Ալանները, Մազ-
 գութները, Աղուանները են, ինչ եզան Անտիոքի Միլիտա-
 ները և Պոնտոսի Միհրգասները, ո՛ւր մնացին Եգիպտոսի
 գեղանի կլէոպատրային ու Բալթիրայի անվնէր Գլենտրիային
 թագերը: Ասանք, և ատանցմէ աւելի զօրաւորներ ալ, ան-
 գիմագրելի հոսանքէն մղուեցան դէպի յորձանքը, անհետա-
 ցան ու պատմական մեռած անուններ մնացին:

Այդ ամէն ցեցումներէն և արհաւիրքներէն վերջ կէթէ
 Հայութիւնը դեռ կը մնայ իբրև կենդանի անուն մը և կեն-
 դանի մարմին մը՝ կրնանք համարձակորէն ըսել թէ, անոր
 համար է որ Քրիստոնէութիւնը, ազգին գոյութեան ճգնա-
 ժամական մէկ շրջանին մէջ ազգային կրօնք հռչակուեցաւ:

Չարմանալի կը թուի որ Քրիստոնէութիւնն համազգա-
 յին ելբայրակցութեան սկզբունքը պաշտպանող և ցեղային
 խարութիւնները ջնջելու միտող կրօնք մը լինելով, ու մանա-
 ւանդ հրեայ առաքեալներէ և յոյն ու ասորի նորապարձներէ
 քարոզուելով հանդերձ՝ Հայաստանի մէջ մի այդպիսի գեղ-
 կատարած լինի: Չարմանալի կը թուի արգարև, բայց պատ-
 մական իրողութիւն է այդ գերը: Գեպքերն այնպիսի յա-
 ջորգութիւն ունեցան և հայ ընկերութիւնն այնպիսի պոյ-
 մաններով շրջապատուեցաւ որ Տրգաստի զօրեղ բազուկով
 պաշտպանուած, այլ ժողովրդին մեծամասնութենէն առ
 երեսս միայն ընդունուած այս նոր կրօնքը՝ կարճ ժամանակի
 մէջ հպատակեցուց ամբողջ ազգը, համակեց անոր ետէքիւնը
 և կազգուրիչ շունչ դարձաւ անոր համար:

Ինչու այդպէս եղաւ:

Ինձ չէ տրուած գիտականօրէն վերլուծել ամբողջ դէպքը
 և իմաստասիրել անոր այլազան երևոյթները, սակայն պիտի
 ներկայացնեմ ամենէն աւելի ուշագրաւ չորս արդիւնքներ որոնք,
 յուսամ թէ կրնան առաջնորդել միևնոյն եզրակացութեան:

Արաբներն զՔրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ ծնունդ տուաւ մի ուրոյն վարչական կազմակերպութեան, եկեղեցական նուիրագրութեան, որ քաղաքական փոփոխութեանց մէջ տեղ կանգուն մնաց իբրև ամրոց մը, ազդին գրաւումներուն և ձգտումներուն աւանդապահ:

Երկրորդ. — Քրիստոնէութիւնն իբրև պետական կրօնք՝ հաւաքական բնութեամբ, ծէսերու և հանգէսներու միօրինակութիւն հաստատեց, և տարբեր տոհմերու, ցեղերու, և դասակարգերու ներկայացուցիչները նորահաստատ եկեղեցական և դպրոցական շրջանակներու մէջ համախմբելով ամենքը ձուլեց հայկական գանգուածին մէջ: Այս կերպով գոյացաւ քաղաքական միութիւն մը:

Երրորդ. — Քրիստոնէութիւնն իբր էական վարդապետութեամբն իսկ մտքագործեց հայ ժողովուրդը: Մտլութիւնները նուազեցուց, բնութեան թափը մեղմացուց, մարմնական ոյժի վրայ հողեկան ձիրքեր պատուաստեց, ու անձնասիրութեան տեղ՝ անձնութեան ոգի, աննպատակ կեանքի տեղ՝ գաղափարի հրայրքը ներշնչեց, և այսպէս՝ յառաջ բերաւ սպինու անհատներ, որոնք հաւաքաբար կազմեցին ազգին քաղաքական գորութիւնը:

Չորրորդ. — Քրիստոնէութիւնն աւելի սերտացուց ազգին յարաբերութիւնը Արևմուտքի մտաւորական կեդրոններուն հետ, հայ ուսանողները դարգացան հելլեն ուսումներով, և իրենցմէ շատերը օտարութեան մէջ իսկ ազգային դիտակցութեամբ և ծննդավայրի կարօտով սուգորուած՝ Հայաստան վերադարձան իբրև լուսաւորութեան ջահեր և հայրենասիրութեան քարոզներ: Այս կերպով գոյացաւ մի մտաւորական շարժում, որ միևնոյն ատեն կարծարձէր ազգայնական ոգին:

Եթէ այդ չորս հետևանքները պատմական իրողութիւններ են՝ պէտք է ընդունելնք որ մեր ազգային կենաց մէջ չկայ դէպք մը աւելի բեղմնաւոր, աւելի նշանաւոր քան Քրիստոնէութեան պաշտօնապէս հաստատումը և Մ. Էջմիածնի տաճարին հիմնարկութիւնը: Եւ եթէ այդ դէպքի նշանակութիւնը լիովին կ'ըմբռնենք՝ ներկայ Հազարվեցհարիւրամեակը բացառիկ պարտք կը դնէ մեր վրայ որ խորին պատկառանք յիշատակենք և արժանապէս տօնենք այն մեծ անձնաւորութիւնը որուն շնորհիւ տեղի ունեցաւ:

Այդ փամանակաշրջանը հազիւ կը նշմարենք տասընվեց դարերու մառախլապատ քողին ետև, մեզի հասած յիշատա-

կաշաններուն մէջ դժուարաւ կ'որոշենք իրական եղելութիւնը աւանդական զրոյցէն, և սակայն, որչափ որ ալ թանձր լինի քողը, որչափ որ ալ տկար լինին մեր տեսողութեան գործիքները, ուշագիտ ահնարկ մը բաւ է մեր առջև պարզելու Գրիգոր Լուսաւորչի գէժքը, վեհ ու պայծառ, որ կը կանգնի իր հոյակապ գործունէութեան արդիւններուն մէջ տեղը:

Քրիստոնէութիւնն, արդարև վաշուց իսկ քարոզուած էր Հայաստանի մէջ թաղէտ և Բարթոլոմէոս առաքեալներէն, բայց հաւատացեալները տկար և սակաւթիւ հեռի էին հաւաքական մարմին մը ներկայացնելէ: Գրիգորն էր որ առաջին անգամ՝ ասպարէզ լիաւ իբրև ազգային առաքեալ, իբրև «հայաբարբառ, հայերէնախօս» քարոզիչ, նա էր որ համարձակ հալածեց խաւարի ոգիները և բախեց Ռակի Ռուր որով «մեծ և անշափ թնդիւնք հնչեցին ի սանդարամետս անգնդոց»: Նա էր որ խաշը կանգնեց Ռակիտալ խալիսին վրայ, որ պիտի լինէր «վէմն հաւատաւորութեան» Հայաստան աշխարհի:

Երկրիս վրայ տեղի ունեցած արտակարգ երևոյթներու և անակնկալ դէպքերու դազանիքը պատահման, բախտի կամ հրաշքի մէջ փնտռել շատ անգամ ամենահեշտ լուծմունքն է մեզ համար. սակայն քննասէր միտքը չը գոհանար ատով արդիւնքը կը տարբարուծէ, իրողութիւնները կը ճշդէ, Երևոյթին բուն պատճառները և գործունէութեան բուն ազդակները կ'որոշէ: Այսպէս, եթէ օր մը պատմական իմաստասիրութիւնը Հայոց դարձի պարագաներն իր ամբողջ երանգներով պատկերացնէ՝ պիտի տեսնենք որ Գրիգոր Լուսաւորչի, ինի արքայապան Անակ Պարթևի որդին, կամ լինի հայ քրմական տոհմի շառաւիղ — ինչպէս կը կարծեն նոր քննադատներ — խանդավառ քարոզիչ մը չէր միայն, նա մի կարող գործիչ էր նաև, օժտուած այնպիսի յատկութիւններով որոնք պէտք էին հրաշալի արդիւնք մը գոյացնելու հայ ընկերութեան ծոցին մէջ:

Տարիներով տակալ ամենադասն տանջանքներու, խոնարհեցնել ամբողջ արքունիք մը և այնուականութիւն մը, ոչընչայնել զազտնի մեքենայութիւնները և յայտնի հակառակութիւնները, քուրմերու զաւակներէն Աւետարանի մշակներ պատրաստել, նորահաստատ եկեղեցիները պահպանել ամուր պարիսպներով և ապահովել պետական նպաստներով, Մ. Գրոց ուսման և ասորի և յոյն դպրութեանց համար դպրոցներ բանալ ամեն կողմ, անմեղ բանտարկեալները և անիրաւեալ

պարտականները ազատել, — ահա գործեր զորս ի գլուխ հանեց Գրիգոր իր հովուապետութեան երեսնամիայ շրջանին մէջ (303-332), և որոնք կը հաստատեն Գործիչին հասարակ և շիրք իր կատարած գերին վրայ, հետապնդողները, անձնաշրջաններ, գիտաբաններ, ձարտարախօսողները, և մանաւանդ հաստատանողները: Նա շրջեցաւ հիւսիսէն հարաւ, արևելքէն արևմուտք. կենդանի բարբառով լուսաւորեց երկիրն խաւարակուս անկիւնները և «խուժագուժ» կողմերը, ոգևորեց ամեն խաւէ մարդիկը, «գազանամիտ, վայրենագոյն, և ճիւղազարարոյ» աշխարհարեւոյնները, և Աւետարանով մեղմացուց հեթանոսութեան «խոշորագոյն և խեղդեկագոյն» բարբերը, որովհետեւ կը քարոզէր ու կը գործէր անգույլ, որովհետեւ «ոչ թէ ծայրաքաղ ինչ արարեալ օգարանս կամ սրավարս խօսեցաւ, այլ յստակապատում՝ արարեալ ուսուցանէր ամենեցուն»:*

Կարելի չէ անշուշտ մտնալ որ Տրդատ, նոյնչափ եզակի անձնաւորութիւն մը, անբաժան գործակիցը և պաշտպանը հանգիստացաւ Լուսաւորչին: Տրդատ քրիստոնէութիւնն ընդունեց առանց երկնչելու իր սահմանակից երկու հեթանոսապետութիւններէն. աւելի վերջեր՝ (312 ին) վանեց ու ջախջախեց իսկ Գրիստոնէից արիւնարբութեամբ Մաքսիմիանոս Դայայի բանակը: Այս հանգամանքներով, և հողեկան բարեմասնութիւններով՝ Տրդատ կը կանխէ և կը գերազանցէ իր ժամանակակից Կոստանդիանոսը, և յետագայ թագաւոր գլուխներ, — ինչպէս Գլովիա, Էթէլլէրթ, Ռուրն, Վլաւիմիր, Օլաֆ ևն, — միանգամայն՝ անդրանիկ խաչակրութիւնը կազմած կը լինի, կոտորուա Պուլլոնէն 800 տարի առաջ իսկ:

Այդ կորովի մասնակցութիւնը, սակայն, որչափ էական և փառաւոր գեր մը եղած լինի Տրդատի համար՝ այնչափ շողջողուն կը ցուցնէ Գրիգորի բարոյական այժը, որուն ներքե ընկճեցաւ սէզ թագաւորը: Տրդատի փառքը չէր կայանար մի միայն իր հուժկու մարմնոյն և կաշմբուսն անգամներուն մէջ, որոնցմով այնչափ ծափեր իլրած էր Ոլիմպիական խաղերու հանգիստականներէն, որոնցմով փրկած էր իր բարբերար Լիկիոնիոսը ապստամբ գորտղունդի մը ամենհի կատաղութենէն, և որոնցմով սրահերձ թաւալած էր Հսպէր գողիաթեան մարմինը: Նա զինուած էր նաև մտաւոր պաշարով. քաղաքագէտներու և ստղծագէտներու մտ զարգացած, անանց ոմանց հետ մտերմացած, և անոնցմէ շատ բան ուսած էր: Ծրանօթ էր «յոնական աշխարհական գալլու»

* Վկայութիւնները բերում են Ազատագրողներին:

թեան» և «առաւել փելիստփայական մտաց հանճարադէտութեան», ուստի Գրիգոր եթէ Տրդատի սիրտը յազեց հըշաշունչ լեզուով, եթէ անոր խօթութիւնը ամբից հրաշալի ներգործութեամբ,* — հարկ էր որ անոր միտքն ալ համոզած լինէր հանճարեղ շտապօվութեամբ: Այդ բոլոր կարողութիւնները իր վրայ մարմնացող Գործիչ մը եղաւ արթուն Գրիգոր, և իր գերմարդկային գործունէութիւնը լիապէս արդիւնատրեցաւ:

Ճշմարիտ է որ իր մահը, և Տրդատի խոր ծերութիւնը պատեհութիւն առին ոմանց՝ հեթանոսութեան վերջին կայծերը հրահրելու. ճշմարիտ է որ իր որդին վերջանէս կաթուղիկոս Աշտիշատի եկեղեցւոյն մէջ յարձակում կրեց 2000 հոգւոյ ամբսխէ մը, — զոր կը դրդէր «մեծ տիկինն Հայոց» — Խոսրով Բ. ի կինը: Ճշմարիտ է որ Տրդատէն վերջ Գրիստոնէութիւնը յայտնի հակառակորդներ ունեցաւ թէ՛ թագաւորներու, թէ՛ նախարարներու և թէ՛ սոսկականներու մէջ. բայց նոյնչափ ճշմարիտ է որ փորձուած ճիգերը և խլրտումները նուազ նշանակելի էին բաղբաւերով այն վտանգաւոր հակահարուածներուն և յետաշրջումներուն հետ որոնք տեղի ունեցան ուրիշ աշխարհներու մէջ և աւելի երկար տեւեցին: Գ. դարու կէսէն վերջ (361), Յուլիանոս կայսեր հրամանով հեթանոսութիւնը վերահաստատուեցաւ Հռոմէական պետութեան մէջ: Այնպէս մէջ՝ նոյն յետաշրջումը պատահեցաւ 616 ին, Պոհեմիոյ մէջ՝ 925 ին, Լեհաստանի մէջ՝ 1034-ին: Պաղտա առաքեալի ի Յունաստան քարոզութենէն ութը դար վերջ՝ դեռ Ալեքսանդրի և Պոսիդոնի անուան պատիւներ և զոհեր կը մատուցուէին հան, Տայգէտ վերան բարձանց վրայ: Հակահարուածի ցնցումներն աւելի խիստ եղան հեթանոսութեան սահմանակից երկիրներու մէջ: Ատորկան (Նիստաքաղան) եկեղեցին որ այնչափ ծաղկած էր ի Պարսկաստան, և որ առաքեալներ իսկ կը դրկէր մինչև Չինաստան, և Ալեքսիէի եկեղեցիները որոնք Գ. դարուն Աթանասի և Պղոստինոսի պէս հայրապետներով կը փայլէին՝ այժմ՝ կը ներկայանան անգոր ու անփառունակ վիճակի մէջ:

Իսկ Հայ Եկեղեցին, աւելի ամուր հիմերու վրայ դրուած՝ կանգուն մնաց փոթորիկներու և աւերածներու մէջ տեղ, գլուխը կրկին և արտաքին վտանգներու, և մինչև այսօր կը պատուարէ իր հօտը:

* Անթաղութի թէ Տրդատի վարակուած հիւսկոթիւնն էր Գայաթոս (Lycanthropic), յիմարութիւն մը որով մարդ կը կարծէ ի գայլ փոխուել:

Հայ եկեղեցին ալ—Ֆիւս քրիստոնեայ եկեղեցիներուն պէս—
 երբեմն տեսարան եղած է այնպիսի տխուր երևոյթներու ու
 րոնք կը հակասեն Աւետարանի ոգւոյն։ Այլ աչգ երևոյթները,
 յետամնաց մտաւորականութեան և մարդկային բնութենէ
 անբաժան թերութեանց արդիւնք՝ աւելի քան կը հակակը-
 շուին այն անհատական և ընկերական անհամեմատելի բա-
 րիքներով զորս շնորհեց Հայ ազգին։ Մեր տասընիկեց դա-
 րերու պատմութեան ամենէն փառաւոր էջերը կը պար-
 տինք մեր եկեղեցւոյն։ Անոր կը պարտինք Ներսէսի և
 Սահակի պէս բարենորոգիչները, անոր կը պարտինք Մես-
 րոպն ու իր անդին հրետակը, անոր կը պարտինք Մամիկոն-
 եան վարդանը (որ արժանի էր ընդհանուր քրիստոնէու-
 թեան մէջ հռչակուելու իբրև Ասիոց Կարօլոս Մարթիկը)։
 Անոր կը պարտինք մեր մատենագրութիւնը, մեք ճարտա-
 րապետութիւնը, երաժշտութիւնը, օրէնսդրութիւնը, գե-
 ղեցկադիտական թօնչքները և գաղափարային խոյանքները։
 Անոր կը պարտինք մեք նշանակութիւնը ախրոզ պետու-
 թեանց ներքև ու միջազգային քաղաքականութեան հանդէպ։
 Մէկ խօսքով անոր կը պարտինք մեր անցեալը, ու—ցորչափ
 արաւարին տայմանները նոյն միան՝—անոր պիտի պարտինք
 մեր ապագան։

Բ.

Վնասէր ընթերցողը թերևս այժմ՝ կ'ըսէ իբրովի։
 Կ'ըմբռնեմ մեծ նշանակութիւնը Գրիգորի կատարած գոր-
 ծին և կ'ընդունիմ զնա որպէս ազգային ստալին սուրբն, որու
 ի պատիւ կանգնած ենք արդէն անհամար սրբավայրեր, և
 որու անուամբն իսկ մեր եկեղեցին ծանօթ է օտարաց, իբրև
 Գրիգորեան կամ Լուսաւորչական։ Ուրեմն վայել է որ սօ-
 նենք այդ դէպքը և այդ անձը իբրև անձը ժամանակի սի-
 բելի յիշատակներ։ Բայց ատոնք ինչ ոգի կրնան ներշնչել
 ներկայ սերնդին վրայ, և ինչ բարիք կրնան խոստանալ մեր
 ապագային համար։ Չ'է որ ժամանակները փոխուած են, չ'է
 որ երկու դարազուխները հիմնապէս կը տարբերին իբրա-
 մէ, թողունք քաղաքական յեղաշրջումները, վաճառականու-
 թեան, արհեստից և ճարտարութեանց նոր պայմանները և
 ընկերական կենաց նոր երևոյթները, զննողական և հայեցո-

ղական ուսմանց մէջ առնուած քայլերը միայն՝ մարդկային
 մտքի առջև պարզեցին այնչափ նոր պիտի և այնպիսի անմիջ
 հօրիզոններ, որոնք ե ոչ իսկ երեակայելի էին երբեմն։ Այս-
 օրուան դպրոցական պատանին՝ երկրագնդիս մասին աւելի
 բան գիտէ քան թողէս, և երկնային մարմնոց վրայ աւելի
 ճիշդ գաղափար ունի քան Պիթագորաս։ Հնութեան բազ-
 մութիւ աւանդութիւններ իբրև առասպել կը լսուին այժմ՝
 ու ոչ սակաւ նուիրականութիւններ՝ ծիծաղ կը պատճառեն։
 Ու այսպէս՝ քանի քանի տեսութիւններ, դրութիւններ և
 համոզումներ ձեւափոխուած, վերակազմուած կամ չնշուած
 են Գ. դարէն ի վեր։

Այս՝ պիտի պատասխանեմ, ակնայայտ է որ գաղափա-
 րաց մէջ մեծ շրջափոխութիւն կատարուած է տասընիկեց
 դարերու միջոցին։ Բայց միննոյն քննասիրութեամբ և լուրջ
 խորհրդածութեամբ կրնանք ընդունիլ որ Հայ եկեղեցին այս-
 օր ևս կը պահէ իր էական նշանակութիւնը, իբրև զլիսաւոր
 տարր ազգի կենսականութեան։

Հայ եկեղեցին մեր աչքին կը ներկայանայ՝ նախ, իբրև
 կրօնական գրութիւն մը. երկրորդ՝ իբրև վարչական կազմա-
 կերպութիւն մը կամ նուիրապետութիւն մը, իբրև կրօնա-
 կան գրութիւն՝ անշուշտ ենթակայ է այն քննական և գա-
 տողական փորձերուն որոնցմէ անցած է և կ'անցնի ընդհա-
 նուր Քրիստոնէութիւնը։ Արդ, եթէ քրիստոնէութեան վար-
 դապետական մասերը ամենց կողմէ վիճելի կամ մերժելի են՝
 այդ բանն արգելք մը չէ եղած որ Քրիստոնէութիւնն աչ-
 խարհիս ամենէն զօրաւոր ազգաց դաւանանքը լինի, ամենէն
 լուսաւոր ընկերութեանց հիմը կազմէ և ամենէն հոյակապ
 խորհողներէ ջատագովուի մինչև այսօր։ Կարելի է ըսել մին-
 չև անգամ, որ հակառակ ծանրակշիւ քննադատութեան, յ,
 հակառակ վնասի և ոչոց գուշակութեան — որով յիշ-
 դարուն հետ վերջացած պիտի լինէր — Քրիստոնէութիւնը
 քսաներորդ դարը կը մոնէ աւելի կազդուրուած, աւելի սիր-
 ուած, թերևս անոր համար որ իմաստասէրի հալոցին մէջէն
 դուրս եկաւ Աւետարանի ոգին, զոր կը պարուրէին տարա-
 պայման իշխանականութեան, ձեականութեան և խորհրդա-
 բանութեան խաւեր։ Անոնք որ կը փորձեն քրիստոնէական
 հաւատքի վերացական գաղափարները գիտական մեթոտներով
 ըմբռնել, կամ անոր բնագանցական խնդիրները տարրաբա-
 նութեան տարազներով (formule) լուծել, իբրեք իսկ մտքի
 ամենապարզ գործողութեամբ կրնան որոշել և զգալ Աւետա-

բանի ոգին: Այդ ոգին եղած է և է իրական ներդրով ձը (facteur) արդի քարաբարձի թմայնանա Ո՛չ՝ մէկ գիւտ, ոչ՝ մէկ խնայողական յաղթանակ — կողմնացոյց, մտնուլ, շոգի, կազ, պատաստ, երկարակամութիւն են — մարդկային երջանկութեան և գերազանցութեան չէ նպատաւձ այնքան սրբան այդ ոգին: Ահա՛ այն կենդանի այժը զոր կը բովանդակէ Հայ եկեղեցին, իբրև գրիտանեայ ընկերութիւն մը, իբրև կրօնական գրութիւն մը: Իսկ այն բացառիկ գերը զոր կը շարունակէ կատարել Հայ եկեղեցին, իբրև ազգային նուիրապետութիւն կամ կազմակերպութիւն, այնչափ ակներև է որ պէտք չունի բացատրութեան:

Ով որ կը հաւանի այս եզրակացութեան՝ պիտի ընդունի որքան որ Հազարվեցհարիւրամեակը մի խորհրդաւոր թուական է, որ կը թելադրէ մեծ խորհուրդներ: Պիտի աւելցնեմ որ միանգամայն մի նոր հանգրուան է այն, որ կ'սկսի նոր օգնագիծ մը նոր գործունէութեանց համար: Անցեալ գէպքերու և գէկերու նուիրուած ասեերը, տարեգարձները և գարագրութիւնները պայմանագրական ամուլ ձևակերպութիւններ են յետագէմ հասարակութեանց մէջ. մինչ գիտակից և լուսաւոր համըման վրայ հիմնուած զգացումները՝ ներկայիս ու ապագայիս համար արդիւնաւոր ձևներկներով կ'արտայայտուին: Այսպէս, մեր եկեղեցւոյ ներկայ դարադուրը աննշան կ'անցնի եթէ բաւականանա՞ք յեղյեղելով Լուսաւորչի մեծութիւնը և Հայ եկեղեցւոյ հոսութիւնը: Պրատանական հիացումներու և միամիտ պարձանքներու մախճանը խաւոր է առհասարակ: Եթէ մեր եկեղեցին կենսակից և նուիրական հիմնագրութիւն է մեզ համար՝ այդ չը նշանակեր թէ յաջողած է և պիտի յաջողի իր գերը լիապէս կատարել աւանց պայմաններու: Բարոյական կազմակերպութիւններն իրենց հիմնական սթերն սնին, ինչպէս նիւթականներն՝ իրենց անփոփոխ տարրերը, բայց երկուքն ալ կ'ենթարկուին սրոշ օրէնքներու: Կը լուծուին, կը բազադրուին, կը կերպանաւորուին — սրպէս զի կարենան սրոշ երկայթներ կամ գործողութիւններ յառաջ բերել: Այդ օրէնքներն են որ երկնակամարին վրայ անձրևի կաթիլներէն ծիածանը կը կազմեն և լերանց խաւերուն ներքև սծուի մասնիկներէն ազաման գը կը յօրինեն: Որպէս զի Եկեղեցին ալ զգալի կենսականութիւն և առական հեղինալութիւն ունենայ՝ պէտք է որ անոր սթերը ըստ հարկին դուրս բերուին, կազմակերպուին, և սրոշ նպատակի մը գործածուին:

Ծածանակ է որ սթախինք անտարբերութեան քանէն Հազարվեցհարիւրամեակը սկեղէն պատահութիւնը թող լինի մեզի որ հետաքրքուինք մեր եկեղեցիով, վերակազմենք անոր բարոյական սթերը և զօրացնենք անոր ներքին կարգապահութիւնը (discipline): Մեր «ազատաստ» գրողները թող ջանան աշխարհականացնելու հայ ժողովուրդը, թող հեգնեն եկեղեցասիրական հակումները, — բայց անոնք որ կրնան իրս զութիւնները առանել ինչպէս որ են՝ թող դարձնեն իրենց աչքերը ամենէն լուսաւորեալ ազգերուն վրայ:

Թողունք այն պաշտպանութիւնները և նպատակները որ պետութեանց կողմէ ստի քաղաքական նպատակներով կը ընծայուին կրօնական մարմիններու: Գերմանացիք, Անգլիացիք և Ամերիկացիք միլիոններ կը ծախսեն, զուտ հասարակաց օգտի ակնկալութեամբ, կրօնական ընկերութիւններու, հաստատութիւններու և հրատարակութիւններու համար: Երիտասարդաց քրիստոնէական միութեանց պաշտանման շէնքերը կը բարձրանան դրեթէ ամեն քաղաքի մէջ, և ընկերական ամենափայլուն դիրքեր գրաւող անձրևք չեն արհամարհեր անոնց նախագահելու պատիւը և անգամակցելու հաճոյքը: Յիշեալ ազգերու կրթական ծրագիրներուն մէջ իսկ հիմնական տեղ կը գրաւէ կրօնը:

Եթէ այդպէս կ'ընեն Գանթի, Տարուինի և Խիսընի հայրենակիցները, եթէ այդպէս կ'ընեն փառաց և զօրութեան դազածնակէտը գոնուող ազգերը, մենք ի՞նչ ընելու ենք, մենք որ պարտաւոր էինք. — եթէ բոլոր աշխարհք ուրիշ կերպով ալ վարուէր — մեր եկեղեցին զօրացնելու, քանի որ մեր հաւաքական գոյութիւնը անոր միայն կը պարտինք: Այսօր մեր վարչական կազմակերպութիւնը, մեր արտօնութիւնները, կրթական և բարեգործական յարկերը, վանքերը, աւանդութիւնները, սրբութիւնները — ամենքն ալ մեր եկեղեցական իշխանութեան հետ կապուած են: Մեր առաջնորդները, զեկամարները, քարոզիչները, պատասխանատուները, ներկայացուցիչները եկեղեցականներն են: Վերջապէս անոնք են մեր անբաժան ընկերները մեր անձնական և ընտանեկան շրջանակաց մէջ, մեր խնդրութեանց և մեր վշտաց միջոցին:

Ուրեմն եկեղեցւոյ և եկեղեցականութեան մասին մեր մէջ տիրող անհոգութիւնը մի յանցանք է, մի մեղք է, որ ապահովապէս անպատիւ չէ մեացած մինչև ցարդ, և անպատիւ պիտի չը մ'նայ ասկէ յետոյ: Տեսեալական գիտութեան

պահանջումն է որ ամէն սեփականութիւն լուսաւորուի ու շահագործուի Անձ մը կամ ազգ մը, ինչ փայլուն ապագայ ալ ակնկալէ պարտական է իր արդէն ունեցած համեստ սեփականութիւնը արգիւնաւորելու երբ մենք մեր բազմադարեան եկեղեցին — մեր թանգարանը, ամբոցը, բան- թէսնը — պահպանելու անփոյթ կամ դնահատելու անկարող կը գտնուինք՝ մեր իմաստուն հեռատեսութեան վրայ նպաստաւոր գաղափար չենք տար: Սպանիացիք գտան նոր աշխարհը, գրաւեցին Մոնթեզումայի գանձերը, տիրացան Էլ-տորատոյի ճամբաներուն, բայց մեղանչեցին անտեսական օրինաց դէմ և պատժուեցան: Այդպէս եղաւ բոլոր ազգերուն համար ալ, մեծ կամ փոքր:

Ինչ է լուսազոյն անտեսութիւնը, ո՞րն է կարեւորագոյն բարենորոգումը մեր սեփականութեան համար:

«Ամենալուսաւորագրական անտեսութիւնն է՝ մարդիկ կըրթիլ և զարգացնել» կ'ըսէ Լամբրոնոն «Ոչ մէկ բարենորոգում վերջնական չէ բայց եթէ մարի բարենորոգումը» կ'ըսէ Լորա Լիթլըն: Պատմութիւնն ալ վկայ է որ բոլոր հանրային բարենորոգումները յաջորդած են անհատականներուն: Ասկէ կը հետեի որ, եթէ մենք ալ կուզենք վերակազմել մեր եկեղեցւոյ ոյժերը և զօրացնել անոր կարգապահութիւնը, այսինքն եթէ կուզենք որեւէ բարենորոգում մտածանել մեր ամենէն թանկագին սեփականութեան մէջ՝ նախ բարենորոգենք անոր ծառայող անհատները: Եկեղեցին օժտենք զիտուն, պարտաճանաչ պաշտօնեաներով: Անոնց պէտք ունինք ինչպէս եկեղեցիէն դուրսը՝ այնպէս ալ ներսը: Թէ՛ վարչական ասպարէզին մէջ, թէ՛ հոգևորականին: Անոնց շնորհիւ է որ եկեղեցին պիտի տայ մեզի ինչ որ կ'սպասենք իրաւամբ, — իմաստալից քարոզութիւն, ազգեցիկ պաշտամունք, կանոնաւոր երգեցողութիւն: Անոնք պիտի յաջողին ջնջելու անիմաստ սովորութիւնները, ձևակերպութիւնները և քմահաճոյքները որոնք մեծ մասամբ օտար ծագում ունին, կամ այսօրուան անգէտ մէկ կրօնաւորին — երբեմն նոյն իսկ լուսարարին ու ժամկոչին — ըզրդէն կը բխին: Այո՛, եկեղեցւոյ շահուց և անոր պաշտօնէից ընտրութեան համար լինինք այնչափ նախանձախնդիր որչափ պիտի լինէինք մեր անհատական գործերուն մէջ: Ահա ա՛յն ատեն եկեղեցին պիտի լինի մեր ցանկացած բարոյական տաճարը, ուր պիտի տիրեն կարգ կանոն, պարզութիւն, վեհութիւն, ու ամեն զք պատկառանքով հոն մտած՝ դուրս պիտի գայ ազնիւ ներշնչումներով:»

Ազնիւ ներշնչումներ ըսի: Այս բառերով կը հասկնամ այն տպաւորութիւնները՝ որոնք կ'աշնուացնեն մեր նկարագիրը, կը մարզեն մեր բարոյական կարողութիւնները, կը դրօշմեն արգարութեան, այլասիրութեան, գործունէութեան, չափազրութեան և այլ պարտականութեանց սկզբունքները: Վերջապէս կը բարձրացնեն զմեզ եսամոլ, դրամապաշտ և նիւթական կենաց մթնոլորտէն վեր:

Մի հասարակութիւն, որու անդամները այդպիսի ներշնչումներով կը սնանին ու կը զարգանան, իր մէջ ունի արդէն զօրութեան տարրերը, տոկունութեան գաղտնիքը: Գիտութիւն, գրականութիւն, գեղարուեստ, ճարտարութիւն, վաճառականութիւն, են. բաւական չեն ապրեցնելու ազգ մը, եթէ անոր անհատները զուրկ են բարոյական քաջատղջութենէ, այսինքն գաղափարի և զգացման ազնիւ ներշնչումներէ:

Այո՛, մեր արդի կացութեան հետեանքով մենք այդ ներշնչումները մասնաւորապէս եկեղեցիէն կ'սպասենք այսօր, ո՛չ միայն ժողովրդի ստուար ամբոխին համար որ հայրենի հողին վրայ հաստատուն կը մնայ, այլ և արտասահմանի ցիրուցան գաղութներուն համար, որոնք հետզհետէ կը կորսուին ազգայնապէս կամ կը փճանան բարոյապէս:

Բայց մի՞թէ բաւական է սպասել: Հնձելու համար պէտք է որ սերմանենք, վայելելու համար պէտք է որ գործենք: Եւ որպէս զի եկեղեցիէն ընդունինք ինչ որ իրմէ կ'սպասենք՝ մենք ալ անոր հատուցանենք մեր պարտքը: Եթէ եկեղեցւոյ Հազարվեցհարիւրամեակը անոնք կ'ուզենք՝ ինչ լուսազոյն նուէր կարելի է ընծայել անոր, քան արժանաւոր պաշտօնեաներ, — կենդանի յիշատակաբաններ՝ որոնք ժամանակիս պահանջած լուրջ զարգացման և նուրբ կենցաղագիտութեան միացնէին Լուսաւորչի անձնուէր հողին, հեռատես մտքը և հզօր նկարագիրը, և մեզի բանային բարոյական վերածնութեան նոր թուական մը:

Թէ կարող եկեղեցականները Եւրոպայի պատմութեան մէջ իրական ոյժեր եղած են՝ ոչ որ կրնայ ուրանալ, թողունք հնագոյն ժամանակները: Ժե. դարուն հետ սկսող ընկերական և քաղաքական շրջափոխութեանց ամենէն ազգեցիկ գործիչները եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ էին, միւս կողմ մէ՛ Լուտերի յառաջ բերած սպանալից շարժման դէմ Պապական իշխանութեան յաջողագոյն պաշտպանները, կարճ ժամանակով զինուորներէն աւելի՛ Լյուդայի կրօնաւորներն էին:

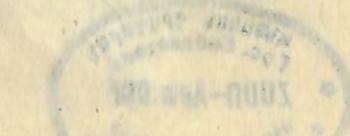
Գիտենք արդէն որ մեր եկեղեցականներն ալ՝ իրենց շրջանակի մէջ նշանակելի գործունէութիւն ունեցած են երբեմն և ունին ցարդ, և արդարութիւնը կը պահանջէ մեզմէ խոստովանել թէ անոնցմէ ոմանք որ կ'ապրին այսօր իսկ՝ իրենց գնահատելի ծառայութեամբ արժանաւոր են երախտագիտութեան: Բայց մեզի համար բուն խնդիրն այն է որ այդ գործունէութիւնը քանակով միշտ բաւարար լինի, և որակով՝ միշտ նպատակայարմար: Եւ այդ խնդրոյն յաջողութիւնը՝ բնականաբար մեր գոհողութեան կը կարօտի:

Եւրոպայի ու Ամերիկայի այլ և այլ եկեղեցիները, թէև արդէն բարգաւաճ՝ քսաներորդ դարու մուտքը ողջունեցին նորանոր հիմնարկութիւններով, որոնց համար առատօրէն նպատեց իւրաքանչիւրին ժողովուրդը: Վայել է որ մենք ալ, որ կը սիրենք հետևել քաղաքակիրթ ազգերուն, անտես չը թողունք այդ պատուաբեր օրինակը. վայել է մանաւանդ որ մեր դրամատէրները վեհանձնօրէն բանան իրենց քսակները, և արժանաւոր նուէրներով տօնեն Եկեղեցւոյ նոր դարազուխը: Չեռնպահութեան ո՛չ մէկ պատճառ, մեկուսացման ո՛չ մէկ արգարացում՝ կարելի չէ մտաբերել այս պարագայի մէջ: Ամեն հայ, ինչ որ ալ լինի իր հայեացքը և դաւանանքը ուրիշ խնդրոց մասին՝ կարող է, ներկայ պատեհութեամբ գործնականապէս ցոյց տալու իր ազգային արժանապատուութեան զգացումը և — ինչպէս կ'ըսեն Անգլիացիք — հասարակական ոգին (public spirit): Անօգուտ է միայն ձողկել ազգային մարմիններու կամ անհատներու թիւը ընթացքը, աննեւրելի է որևէ առարկութեամբ լքանել տոհմային շրջանակը, մեղադրելի է վհատիլ ձախորդ դէպքերէ, — հարկ է որ ամենքս ալ գոհողութիւններ ընենք, այսինքն հանրային բարելաւութեան աշխատակցինք խորհրդով, ջանքով, ու դրամով:

Եթէ Հայ եկեղեցւոյ Տասնըվեցերորդ դարազուխը կարենանք ողջունել մեր գոհողութիւններով, եթէ ազնիւ մարդերու պէս կատարենք մեր ընկերական պարտքերը, անտարակոյս ամենէն մնայուն ու ամենէն հոյակապ յիշատակարանը կանգնած պիտի լինինք ի պատիւ Լուսաւորչի: Եւ այն ատեն հաւատանք որ անխելի պիտի չը մնայ մեր ամենուս սրտու գին ազօրքը:

ՄԻՇՏ ԱՆՇԱՐԺ ՊԱՆՆԱ ԶԱՌՈՒ ՀԱՅՎԱՅՆԱՅՍ:

ԲԱԿՈՒՐԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, որու վրայ հիմնուած են Հայոց դարձին և լլծմածնի շինութեան վերաբերող գլխաւոր վկայութիւնները՝ առաւել կամ նուազ խոստութեամբ քննադատուած է Եւրոպայի և Հայ բանասէրներէ: Կ'արժէ այստեղ խօսել խնդրոյ առարկայ կէտերէն մի քանիսն վրայ:

1. Կուտաշմիթ՝ չընգունիր որ Գրիգոր Անակ իշխանի որդին եղած լինի, և զայն կը համարի անձանթօ օտարական մին: Գէորգ ասորի Էպիսկոպոսը զրած թէ նա հռոմայեցի էր «... բայց աղայութեան ժառանգ Հայոց աշխարհն եկաւ...»: Եւ երբ Հայոց երկրին մէջ միաւ և ուսաւ անոնց գիրն ու լեզուն՝ իւր անունը տարածուեցաւ ևն»: (Տե՛ս Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ և Ռուսմասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց, Հ. Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա):

Գեղցեր կը համաձայնի Կուտաշմիթի հետ որ Գրիգոր որդին չէր Անակի, բայց չընդունիր որ նա օտարական մը եղած լինի: Ընդհակառակը, նկատելով անոր ընդունած պաշտօնին բարձրութիւնը և ձեռք բերած ազգեցութիւնը՝ կ'ենթադրէ թէ Լուսաւորչի նախահայրը Հայոց արքունի տանը կողմնակի գիծ կը կազմէ, որոնք քրմապետական պաշտօնը կը վարէին... և թէ Լուսաւորչի Տարօնի հին եկեղեցական իշխանաց տանը սերունդն էր: (Տե՛ս Փաւստոս Բիւզանդ կամ Հայկական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւն: Թարգմ. Հ. Յ. Վ. Թորոսեան, Վիեննայ):

Գեղցերի այս ենթադրութիւնը կ'արդիւնէ արդեօք որ Գրիգոր Անակի որդին եղած լինի, քանի որ Անակ կը պատկանէր Պարթև Արշակունի արքայական տոհմին: Ըստ ոմանց՝ Հայոց Խոսրով և Պարսկց Արտաւան Թագաւորները և Անակ իշխանը՝ եղբայրներ էին, որով Անակ դաւաճանած կը լինի միւս երկուքին դէմ: Թողունք այս վերջին կէտը՝ որ բամակնձիւ է և շատ հեռուն կը տանի զմեզ: Այն ընդունինք այժմ — մինչև որ հակառակը ապացուցուի անվիճելի փաստերով — Անակի և Գրիգորի յարաբերութեան մասին Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը:

Այս առթիւ՝ ուշագրաւ է ինչպէս դիտել կուտայ Բրոք. Գր. Խալաթեան, Ձեռք Գլակի ձեռագիրներէն միոյն այս ընթերցուածը — ըստ Հայր Բ. Սարգիսեանի, « և միտեալ Գրիգոր, զոր մայր և հայր նորա Անակաւ — Սուրեն կոչէին »: Անակաւ կը նշանակէ պահլաւ լեզուով՝ Անակի ուրախութիւն:

Հ. Յ. Տաշեան, Ագաթանգեղոսի բանաբաղութիւնը ապացուցանելու համար մշտ կը բերէ այն հաստատումն ալ ուր Գրիգորի մասին կ'ըսուի թէ « հայաբարբառ — ըստ այլ օրինակաց հայրաբար կամ հայրաբարբառ — հայերէնախօս գտաւ »: Եթէ նախնական Ագաթանգեղոսին մէջ յիշատակութիւն մը չը կար Գրիգորի հայերէնագիտութեան մասին, և եթէ Գրիգորի « յանկարծ հայերէնախօս » դարձած ներկայացուիլը Գրիգորէն քաղուած մի բացատրութիւն է — ինչպէս որ կը փաստաբանէ գիտուն Մխիթարեանը՝ ատով ի հարկէ չպիտի կասկածինք Լուսաւորչի հայախօսութեանը վրայ: Թէև յուսական կրթութեամբ սնած՝ Գրիգոր երկար տարիներ անցուց Հայաստանի մէջ, երբև Տրդատի պաշտօնեայ, իբրև բանտարկեալ և իբրև քարոզիչ, և անուշա հայերէնի սովորեցաւ: Պատճառ չկայ նաև կարծելու թէ իր մանկութեան բոլոր ինամածունները օտարներ էին: Գեղցեր կ'ըսէ թէ Գրիգոր սեղանական լեզուաւ կը քարոզէր: Աւելի առաջ կը կարծէր որ մի անգամ միայն հայերէն քարոզեց:

2. Գեղցեր, հետևելով Կուտաշմիթի, կը պնդէ որ Գ. դարուն մէջ իջմիածին չէր Հայաստանի հոգևոր մայրաքաղաքը, հիմնուելով Փաւստոս Բիւզանդի վրայ, որ կ'ըսէ թէ Հայոց եկեղեցւոյ մեծը, առաջինը, մայրը կը գտնուէր Տալանու երկիրը: Ատիշատ, ուր էր և « գլխաւոր սեղան, աթոռ իշխանութեան հայրապետացն » են: Ագաթանգեղոս ալ կը վկայէ թէ Գրիգոր Կեսա-

րիայէ վերադարձին զնաց ի Տարօն, և « նախ անք սկիզբն արար շինելոյ եկեղեցեաց, և ուղղեալ յանուն Աստուծոյ, և կարկեալ աւագան մկրտութեան », բայց և այնպէս կը հաստատէ որ աւելի առաջ, երբ դեռ Գրիգոր եպիսկոպոսացած չէր՝ Էջմիածնի դիրքը որոշուեցաւ և պարսպով շրջապատուեցաւ: Ահա Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը: « Թագաւորաւն և ամենայն ժողովրդովքն հանդերձ (Գրիգոր) երթեալ հասանէր ի ցուցեալ տեղին հրեղէն սեան օսկիակալ խարսխին, և անդէն բարձր քաղաքորմով փակեալ զտեղին ի պատիւ, զբարձր և գունփակօք ամրացուցեալ, և կանգնեալ և անդ քնչան տէրունական խաչին, զի առ հասարակ հասեալ ամենայն որ յայն տեղի, ամենազօր արարչին Աստուծոյ երկրպագեալ ծուր կրկնեցեն »:

Էջմիածնի դիրքը, ըստ Ագաթանգեղոսի, յայանուած է Գրիգորի տեսւեան մէջ: Այս պարագան, և Տարօնի առաջնութեան ի նպաստ Բիւզանդի վկայութիւնը և ուրիշ փաստեր մէջ բերելով՝ Գեղցեր կ'եզրակացնէ որ Վաղարշապատի եկեղեցական կեդրոն եղած լինելը « Ե. դարու մէջ կուսակցական ոգևոյժ հնարուած և առանց ուէ պատմական արժէքի զոչոյց մ'է: յորում կը պատմուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով հայկական ազատ ինքնազուրի եկեղեցւոյ հաստատութիւնն »:

Զեռնհաս հեղինակութեանց գործն է անշուշտ վճռել թէ ո՞ր աստիճան շքմարիտ են Գեղցերի եզրակացութիւնները, որոնք, կը համարձակիմ բուհուռ տեղ տեղ հակասական ալ կը թուին: Սակայն ինչ որ ալ լինի Էջմիածնի հիմնարկութեան հետ կապուած աւանդութեանց իրական արժէքը, որչափ ալ մեծ եղած լինի Աշտիշատի նշանակութիւնը իբրև կայան ազգային մեծագոյն կուց - Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկի - ցայժմ բաւական համոզիչ փաստ չը կայ մերժելու Վաղարշապատի առաջնակարգութիւնը իբրև հոգևորական կեդրոն: Յայտնի չէ ինչ թէ Գեղցեր ուսկի՞ց զիտէ որ Աշտիշատի նորակառուցց եկեղեցւոյն « անմիջապէս կից էր կաթողիկոսին պալատը », (Տէր Գեղցերի Համառօտ Պատմ. Հայոց, Թարգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբերեանի, Վիեննա) Եթէ Աշտիշատ Լուսաւորչի տոհմային սեփականութիւնն էր՝ հաւանական է որ հոն ալ պալատ մը ունենար, բայց քանի որ արքունիքը Վաղարշապատի մէջ էր, և քանի որ Լուսաւորչը յաճախ Տրգատէն անբաժան մնացած կ'երեւէ աւելի բնական է որ Հայրապետանոցը կից եղած լինէր այն տաճարին՝ զոր կէսարիայէն վերագործին կանգնեց Վաղարշապատի մէջ:

Ագաթանգեղոս, Լուսաւորչի վերջին տարիներուն համար կ'ըսէ. « Եւ զԱբրահ, այր շքմարիտ և Աստուածասէր, վերակացու թողոյր արքունական գրան բանակին, և ինքն ընդ ժամանակս ժամանակս յանապատ լերինս ելանէր, իսկ Թագաւորն շատ աղաչեաց զԳրիգոր փան հասնապաղորդ առ նմա կալոյ, զի ընդ ինքեան շրջեցուցէր, որում ոչ հաւանեալ շառնոյր յանձն . . . : իսկ իբրև կարի կարօտեալ Թագաւորն Տրգատ աշխարհաւն հանդերձ զնսանէ զի ի մէջ նոցա բնակեցէ և քանքատեին կարօտեալք ի կայս նորա »:

Այս սողերը կը ցուցնեն թէ Լուսաւորչի սովորական բնակավայրը արքայանիստ քաղաքի մէջ էր: Նոյն բանը կարելի է ըսել իր յաջորդին Արիստակէսի համար, ինչպէս կը հասկցուի Ագաթանգեղոսի հետեւեալ սողերէն: « Ապա աղաչեաց երանելի Թագաւորն Տրգատ զտուրբն Գրիգորիս զի փոխանակ այնր զի ոչ հաւանեցաւ նա կալ և շրջիլ ընդ նմա և սիրեաց զիսայնաւորութեան կեանս՝ ձեռնադրեսցէ և տացէ նմա եպիսկոպոս զտուրբն Ռբստակէս զորդին նորին, զոր ետ ամէլ ինքն էն . . . »:

Անուբանալի է ինչպէս արդէն ըսի, որ Աշտիշատ ևս մասնաւոր կարեւորութիւն ունեցած է իբրև եկեղեցական կեդրոն մը, և Վաղարշապատի Ա. եկեղեցական ժողովէն 40 տարի վերջ, 365ին հոն տեղի ունեցած է Բ. ժողովը Մեծն Ներսէսի և Արշակ Թագաւորի օրով. բայց անկէ յետոյ, 60 տարուան միջոցին տեղի ունեցող չորս ժողովներն ալ Վաղարշապատ գումարուած են, որոնց առաջին երկուքը նոյն իսկ Մեծն Ներսէսի օրով, մինչդեռ Գեղցեր կըսէ թէ Ներսէսի մահէն յետոյ « Տարօնի հին մայր եկեղեցին իւր

նշանակութիւնը կորսնցուց և կաթողիկոսներն սկսան Վաղարշապատ մայրաքաղաքը նստիլ »:

Գիտենք նաև որ հայ արքունիքը Ներսէսի մահէն իբր 40 տարի առաջ իսկ փոխադրուած էր Արտաշատ և անտի Դուրին, այնպէս որ Վաղարշապատ միայն իբր հոգևորական կեդրոն նշանակութիւն ունէր: Կաթողիկոսարանը Վաղարշապատէն Դուրին փոխադրուեցաւ 452ին, Յովսէփ Պաղնայիէն վերջ: Սորա նախորդը Մեծն Մահակ էրը հարկ զգաց Տարօն քաջուելու, Ս. Մեսրոպը փոխանորդ թողուց « յեկեղեցւոյն կաթողիկէ Վաղարշապատ քաղաքի »: Կաթողիկէին շինութեանն իբր երկու դար վերջ՝ Վահան Մամիկոնեան « նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց » - ըստ Վաղար Փարպեցոյ: Տարօնի մէջ Աշտիշատը և այլ կայուածներ որոնք Լուսաւորչի տան կը վերաբերէին՝ արու գծի ընդհատման պատճառով Մեծն Մահակի աղջկան հետ անցան Մամիկոնեան ցեղին:

3. Արտաշիւր Սասանեանի դէմ մեր Խոսրով Թագաւորի միջոց պատերազմները ըստ բաւագոյն հաշուոյ տասը տարի տևեցին:

4. Գեղցեր՝ Հայոց դարձը ետ կը տանի մինչև 280: միջոցները: Բայց եթէ Տրգատի վերջնական գահակալութիւնը 297ին տեղի ունեցաւ՝ այդ թուականը չփոփոխուի կը պատճառէ: Ասկէ զատ քանի որ Լուսաւորչի ծնունդը 257 թուականին կը համարուի՝ հաւանական չէ որ նա 23 տարեկան հասակի մէջ կարողացած լինի կատարելու այնքան մեծ գործ մը:

5. Տրգատէն առաջ երկու համանուն Թագաւորներ ալ իշխած են Հայոց վրայ, ուստի սա կը լինի Տրգատ Գ. որ Արշակ մականունն ալ ունեցած կը թուի: Նաև ըստ Ագաթանգեղոսի մկրտուած է Յովհաննէս անունով: Հայր Տաշեանի կարծիքով Տրգատ մեծցած էր ոչ թէ կայսեր գահակից Լիկնիոսի՝ այլ Լիկնիսիանէս անուն մի կրմտի մօտ:

6. Ագաթանգեղոսի պատմութեան մասին Հայր Տաշեանի եզրակացութիւնն այն է թէ անոր ներկայ ձևը իմբագրողը Ե. դարէն առաջ ապրած էր կրնար լինել և թէ անիկա ծանօթ էր նախնական Ագաթանգեղոսէն զատ կորիւնի և Բիւզանդի պատմութեանց և Ս. Բարսղի պատարագամատոյցին: Հայր Տաշեան, ինչպէս կուսած լինի կընդունի որ Ագաթանգեղոսի պատմական մասը, թէև մթութիւններ և վրիպակներ ունենայ՝ ընտիր և վստահելի է: Նաև, թէ ներկայ Ագաթանգեղոսը չէ թարգմանուած ոչ յունարենէ և ոչ ասորերէնէ, ինչպէս պնդած է Լակարա: Յունարէն ծանօթ օրինակը հայերէնէ թարգմանուած է: Գեղոց ասորի եպիսկոպոսը տեսած լինելու է նախնական Ագաթանգեղոսը, յունարէն կամ ասորերէն:

ԲԱՐՍՈՒՐԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿԸ

Ա. Ժողով ի վաղարշապատ (ա.), 325 թուականին:

Նիկիոյ Տիեզերական ժողովին (317) մէջ Հայ եկեղեցւոյ կողմէ ներկայ կը գտնուէր Արիստակէս, որ Հայաստան բերաւ ժողովոյն Հանգանակը և 2() կանոնները, և ներկայացուց իր Հայրապետ հօրը: Լուսաւորիչ 325ին գումարեց ժողով մը յորում ընդունուեցան Հանգանակը, և այլ որոշումները:

Բ. յԱշտիշատ (ա.), 365:

Մեծն Ներսէս Հայրապետի և Արշակ Թագաւորի օրով: Ներկայ էին եպիսկոպոսներէ զատ նախարարներ: Ժողովը որոշեց հիմնել անկեղանոցներ, հիւրանոցներ, վանքեր և մենանոցներ: Նաև՝ արգելեց մերձաւորաց խնամութիւնը, և մեռելոց վրայ հեթանոսական կոծումները:

Գ. ի վաղարշապատ (բ.), 366:

Մեծն Ներսէսի հրաւերով գումարուեցաւ Որոշուեցաւ որ կաթողիկոսի ձեռնադրութիւնը և օծումը յետ այնու կատարուի Հայ եպիսկոպոսներէ և ոչ կեսարիոյ եպիսկոպոսէն:

Դ. ի վաղարշապատ (գ.), 383:

Մեծն Ներսէս ժողովի հրաւերեց Թագաւորը և նախարարները, որոնց մէջ գտնութիւն կը տիրէր, և զանոնք հաշտեցնելով հանդիսաւոր խոստում առաւ որ ազդին ու եկեղեցւոյ բարօրութեանը համար աշխատին և իրենց իշխանութիւնը արդարութեամբ գործադրեն:

Ե. ի վաղարշապատ (դ.), 401:

Մեծարդին և նշանակելի ժողով, զոր գումարեց Մեծն Մահակ, և ուր ներկայ էին վառաշապուհ Թագաւորն և Մեսրոպ վարդապետ: Խորհրդակցութեան նիւթն էր Հայկական նշանադրոց պատրաստութիւնը: Վահրիճ խալոսնաց իշխանին պաշտօն տրուեցաւ երթալ Միջագետք, Հաբէլ քահանային մօտ և անոր միջոցաւ առնել Դանիէլ եպիսկոպոսի յօրինած նշանադրերը:

Ձ. Ժողով ի վաղարշապատ (ե.), 426:

Ս. Սահակի հրաւերով գումարուած: Գրուեցան եկեղեցական բարեկարգութեան վերաբերեալ կանոններ, և եպիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց և քահանայից ուղղեալ ընդհանրական թղթեր:

Է. յԱշտիշատ (բ.), 432:

Ս. Սահակ Պարսկաստանէն վերադարձին տեսնելով որ իւր բացակայութեան միջոցին զեղծումներ մտած են՝ գումարեց այս ժողովը: Որոշուեցան այլևայլ բարեկարգութիւններ, և ընդունուեցան Էփեսոսի Տիեզերական ժողովին կանոնները, զորս բերած էին Թարգմանիչը: Այս կանոնները հաստատուած էին ընդդէմ Նեստորի վարդապետութեան:

Ը. յԱշտիշատ (գ.), 435:

Նեստորեան աղանդաւորներ՝ իրենց զլխաւոր վարդապետներէն Թէոփոր Մոսսուեստացւոյ և Դիոփոր Տարսնացւոյ գրքերը յունարենէ հայերէնի և ասորերէնի թարգմանելով ցրուած էին Հայաստանի մէջ: Ս. Սահակ այս ժողովը գումարեց որ աղանդին տարածման պէմ միջոցներ ձեռք առնուին: Խօսեցաւ ճառ մը ֆրիստոսի մարդեղութեան խորհրդոյն վրայ: Ժողովին կողմէ կ. Պոլսոյ Պրսկի պատրիարքին թուղթ սը ուղարկուեցաւ Դևոնդ երէցի ձեռամբ:

Թ. ի Շահապիվան (ա.), 447:

Արշակունեաց անկումէն և Սահակայ վախճանումէն վերջ՝ Թէ՛ աշխարհականաց և Թէ՛ եկեղեցականաց մէջ մտտ գտած էին շատ անկարգութիւններ: Ասոնց առաջըր առնելու համար Յովսէփ կաթողիկոսի հրաւերով գումարուեցաւ այս ժողովը: Ներկայ էին հոգևորականներէ զատ՝ մեծ իշխաններ, ինչպէս՝ վասակ Սիւնի մարզպանը, վահան Ամատունի հազարապետը, վրովըր կամ վրիւ Մալխազ — Խորխոսունեաց իշխանը, և այլ գաւառապետներ, կուսակալներ, զօրապետներ, աւագ նախարարներ, սեպուհներ ևն: Ժողովը հաստատեց նախկին ժողովոց կանոնները և առաքելական աւանդութիւնները, և անոնց վրայ աւելցուց 2() կանոններ, որոնք ծանօթ են «Տուգանաց կանոնք» անուամբ:

Ճ. յԱրտաշատ (ա.), 450:

Յովսէփ կաթողիկոսի հրաւերով գումարուած աշխարհաժողով մ'էր, հոգևորականաց և աշխարհականաց մեծ բազմութեամբ: Խորհրդակցութեան նիւթն էր Պարսից Թագաւորին հրովարտակը, որով կը հրամայուէր ազգովին հրաժարիլ քրիստոնէութենէ և ընդունիլ արևապաշտութիւնը: Հրամանը մերժուեցաւ բացտրձակօրէն: Ժողովականք միաձայնութեամբ որոշեցին զոհել ամեն բան:

ի պաշտպանութիւն հասառոյ: Իրենց ընդարձակ պատասխանագրին հոգին կը փայլի այս բառերուն մէջ, Պարսից թագաւորին ուղղուած: « Ի քէն տանջանք և ի մէնջ յանձնառութիւնք, սուր քո և պարանոց մեր . . . »: Հարկ չը կայ ըսել թէ այս ժողովը նախապատրաստեց վարդանանց փառաւոր նահատակութիւնը:

ԺԱ. Ժողով, յԱրտաշատ (բ.), 450:

Վերոյիշեալ ժողովէն քիչ վերջ, երբ նախարարք առ երեսս կ'ուրա- նան իրենց կրօնքը՝ Յովսէփ կաթողիկոս այլ գոյժը լսելով կը գումարէ ժողով մը: Կ'որոշուի երկրին ամեն կողմը քարոզիչներ ղրկել և ժողո- վուրը պատրաստել ընդդիմանալու մոգակրօնական արշաւանաց: Նոյն պէս կ'որոշուի խախել վարուել հակառակողներու և ուրացողներու հետ: « Չուն եղբօր, ասն, մի խնայեցէ ի միճաւոր իւր. մի հայր յորդի, և մի որդի ի հայր »:

ԺԲ. Ի Շահապիվան (բ.), 450:

Պարսկական բանակը կ'աւերէր Հայաստանը, եկեղեցիներ կը կոր- ծանէր և ասորւշաններ կը կանգնէր: Հայ նախարարներէն ոմանք Պարսից յարած էին. Վասակ մարզպան նենդութեամբ կը վարուէր: Այն միջոցին Յովսէփ կաթողիկոս այլ ժողովը կը գումարէ: Կը հա- տարուին բազում եկեղեցականներ և աշխարհականներ: Կը հրաւիրուի նաև Վասակ, որ միտներուն հետ կը համաձայնի պաշտպանել Եկե- ղեցին, հալածել մոգութիւնը և ամենուն հետ միասին կ'երգնու Աւե- սարանին վրայ: Սրաուուչ է այն երգմագիրը, որով կ'ուխան հաստա- ան մնալ Քրիստոսէական կրօնքին մէջ, կ'որհնեն հաւատարմները և կ'անիծեն ուրացողները և զՍասուած վկայ կը կոչեն այդ կրօնական սուրբ դաշինքին: Հրապարակու կը կարդացուի երգմագիրը: Վասակ և այլ իշխաններ կ'ընդունին և կը կնքեն զայն և կը յանձնեն կաթողիկոսին:

ԺԳ. Ի Դուսին (ա.), 452:

Երբ Յովսէփ կաթողիկոս Ղևոնդեանց հետ շղթայակապ Պարսկաս- տան գրկաւեցաւ՝ եպիսկոպոսները անոր վերադարձին տարակոյս ունենա- լով համախմբուեցան, և Յովսէփի հաւանութեամբ Մանազկերտի Մե- լիսէ եպիսկոպոսը կաթողիկոս ընտրեցին և Աթոռը փոխադրեցին ի Դուսին:

ԺԴ. Ի Վաղարշապատ (գ.), 491:

Պարսկական հալածանքները, տարիներով Հայ ազգը տառապան- քի մատնելէ յետոյ հազիւ թէ դադարած էին, և ահա Հայաստան կը մտնեն Բաղկեղոնական ժողովի աշխարհայոյզ խնդիրները որոնք քառա- սուն տարի (431 — 491) յունական և հուսթական եկեղեցեաց մէջ մեծ

խոռվմութեանց տեղի տուած էին: Այդ ժողովը այնքան աղետալի եղած էր որ Յունաց Չենտն կայսրը բազմաթիւ եպիսկոպոսաց ստորագրու- թեամբ հրովարտակ մը հանած էր անոր դէմ, և կը հրամայէր միայն Նիկիոյ, և Պօլսոյ և Եփեսոսի Տիեզերական ժողովները ընդունիլ: Անաստաս կայսրը արգիւած էր նոյն իսկ այդ ժողովի մատն խօսիլ:

Ահա այն խնդիրները կուզան վերջուիլ և Հայաստանը, սակայն ժամանակին արթուն կաթողիկոսը Բարկէն խնդրութեանց առաջը առ- նելու համար կը գումարէ այս ժողովը ուր Հայ, Աղուան, Վրացի և Հոռոմ բազմաթիւ ակառաւոր ժողովականներէն զատ կը գտնուին Աղ- ուանից և Վրաց կաթողիկոսները իրենց եպիսկոպոսներով: Երկար քանախօսութենէ մը վերջ կը կարդացուի նաև Չենտնի հրովարտակը և ապա միաձայնութեամբ կը մերժուի Բաղկեղոնի ժողովը և կը սահ- մանուի շատանալ Առաքելոց քարոզածներուն և նրնք Եփեսոսեան ժողովոց որոշումներով: Այս ժողովը մասնաւորապէս նշանաւոր է անոր համար որ Գրիստոսի բնութեան մասին Հայ եկեղեցեայ վարդապետու- թիւնը շեշտուեցաւ:

ԺԵ. Ժողով ի Դուսին (բ.), 527:

Ներսէս Բ. Աշտարակեցի՝ եկեղեցական բարեկարգութեանց համար կը գումարէ: Ներկայ կը գտնուին ի մէջ այլոց՝ Ներշապուհ եպիսկո- պոս Մամրիկոնեան և Պետրոս եպիսկոպոս Ալուանաց: Այս անգամ վե- րստին կը մերժուի Բաղկեղոնի ժողովը և կը սահմանուի Նոյնպէս շա- քաթական պահք իւրաքանչիւր ամսոյ համար, որը են — Եղիական, Ամա- ոայնոյ կամ Լուսաւորչի, Վարդաւառի, Աստուածածնի, Խաչի, Վարա- գայ Խաչի, Յիսնակաց, Չմեռայնոյ կամ Ս. Բակոբայ, Յայտնութեան, Առաջուորաց (որ անգիտութեամբ Ս. Սարգսի Պահք ալ կը կոչուի): Իսկ երկու ամեոց շաքաթական պահքը քառասնորական պահոց հետ կը հաշուուի:

ԺԶ. Ի Դուսին (գ.), 551:

Մովսէս կաթողիկոսի առաջին գործը կ'ըլլայ այս ժողովը ուր կ'ը հաւաքուին հմուտ եկեղեցականներ և աշխարհականներ և կը կարգաւորեն Հայկական տոմարը, և կը սահմանեն Հայոց Թուականը, նոյն տարիէն, այսինքն 551 Թուականէն սկսեալ:

ԺԷ. Ի Դուսին (դ.), 596:

Տեղի ունեցաւ Արբահամ կաթողիկոսի օրով, գործեալ Բաղկեղոնե- նական երկպառակութեանց առթիւ: Վիրք, որ դաւանակից էին Հայոց քաղաքական նկատումներով կ'ընդունին Բաղկեղոնի ժողովը ի հաճոյս Յունաց: Արբահամ կաթողիկոս տեսնելով որ Վրաց կաթողիկոսը Ար-

բխն հակառակ յորդորանաց կը շեղի իր նախնեաց շաւիղէն՝ կը կազմէ այս ժողովը, որ կիրթնն և իր հետևողները կը մերժուին ի հազորագակցութենէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

ԺԲ. Ժողով ի կառն 629:

Ժողով մը, որ խնայելու հայ Եկեղեցւոյ ժողով չը նկատուիր, քանի որ յունաց Հիւսիս կոչուող ստիպումը տեղի կ'ունենայ ի կարին, և եզր կախողիքս քանի մը եպիսկոպոսներով առ ահի ներկայ կը գտնուի, և կ'ընդունի ֆաղկեպոսի ժողովը, իբրև պարզ կայսրէն ստանալով կողմ զիւրաքաղաքը: Ժողովիս քրտումը Հիւսիսեանց ազգէն:

ԺԳ. ի Գուշի (Ե.), 613:

Ներսէս Շինողի գումարած այս ժողովին մէջ կը հաւաքուին 70 եպիսկոպոսներ, և այլ բազմաթիւ կրօնասերներ և իշխաններ: Նախ կը մերժուի ֆաղկեպոսի ժողովը, յետոյ կանոնադիր կը խնայարոյթ ժամանադարաց համար: Նոյնպէս ճոն Բարսեղին պաշտօն կը յանձնուի բնորոշին կատարել նարահանաց մէջ որոնց թիւը բաղձանալով տեղի ստեղծ էր ժամերգութեանց երկարաձգման:

Ի. ի Գուշի (Գ.), 647:

Կոստանդին կայսրը բազմաթիւ դօրք կը թողու ի Հայաստան որպէս զի ժողովուրդը բնի վարժեցնեն յունական ժոխց: Հայք կը զգուին այս զօրականաց վարժանքէն, և կ'օկոն քաղկեդոնականութիւնը անհաւատութեան համարիչ նկատել: Կայսրը սպանանալից հրովարտակ մը կը գրէ Հայրապետին և նախարարաց: Ներսէս Շինող կը գումարէ այս ժողովը: Ժողովականք միահամուռ կ'որոշին թէ «Մեր նոր ասանդութիւն օչ բնութիւնը, զոր ինչ բնկայեալ ենք վարդապետութիւն հաւատոյ յառաջեաց մերոց ի թաղէստ և ի Բարդուղիմէոսէ և ի սրբոյ Խոստարէն և յերկ ժողովոց և ի Ս. Թարգմանչաց մերոց, զայն միայն սնիմք հաստատուն, զայլ ինչ օչ կարենք յանձն առնուլ»: Նաև կայսեր թաղի զրկով կ'աղաչեն որ զիրենք հանդիսս թողու իրենց հաւատքին մէջ:

ԻԴ. ի Մանգլիստ (ա.) 631:

Ներսէս ճանձրանալով յունական մտեռանդութենէն՝ կը հրաժարի, և Յովհաննէս Մանգլիկոսացին կը տեղապահէ: Կոստանդին անենելով որ հետզհետէ յունական սովորութիւնը կը սպրկէին Հայոց մէջ, և Բուսնաց ահէն չը կրնալով Գուշայ մէջ ժողով գումարել կ'երթայ Սանաղկերա և անդ կը կազմէ այս ժողովը կը պատուիրէ անիտիօս պահել նախնական ասանդութիւններն, ինչպէս են՝ Հաղորդութեան խորհուրդը:

(առջրախան և անյօտը), (Գննդեան և Յայրնութեան տօնի ժամանակը (6 յունուարի), և Պահոց հայկական ասանդին սովորութիւնները:

ԻԲ. Ժողով ի Պարտառ (ա.), 709:

Եղիա կաթողիկոս ընել որ Կլումանց Երեսէ կաթողիկոսը և Ալիի Թագուհին ֆաղկեպոսականութեանը ընդունած են, կ'երթայ ի Պարտառ և անդ ժողով գումարել կ'ընենք պաշտօնէ կը ձգէ և փոխան անոր Սիմէոնը կաթողիկոս ընտրել կ'ուտայ:

ԻԳ. ի Գուշի (Ե.) 710:

Յովհաննէս Խմուստանը (Գձակց), կը գումարէ այս ժողովը և ասանդարանութեամբ կը պատկերացնէ ֆիլիպոսոյ վիճակը և երեսուն երկու կանոններ կ'առաջարկէ որոնք կ'ընդունուին: Այս առթիւ ևս կը մերժուի ֆաղկեպոսականութիւնը:

ԻԴ. ի Գուշի (Զ.), 728:

Յովհաննէս Խմուստանը կ'որոշաց կ'անուտ պատրիարքի խնդրանօք կը գումարէ այս ժողովը: Երկուց կը գտնուին վեց Հայ և վեց Ասորի եպիսկոպոսներ: Պաշտօնապէս կը մերժուի Կաթողիկոս Եղիա կանոնացին, որ փրիստոսի անորթնութիւնները առ աչօք ինչ կը համարէր:

ԻԵ. ի Պարտառ (Բ.), 768:

Երկուց էին շատ մը եպիսկոպոսներ և իշխաններ: Խմուստանց 21 կանոններ հովուաց և ասանդարաց պարտոց լրաց և որոշուեցան Գ. Գրոց ընթերցանելի զբրերը: Ժողովին որոշումները վիճակաթողիկոս շրջաբերականով հաղորդաց Հայ և Կլուման ժողովուրդոց:

ԻԶ. ի Շիրակուան (ա.), 862:

Չարարիա կաթողիկոսի օրով կը գումարուի, Կոնստանդինոս փոտ պատրիարքէն եկած նախակաց պատասխանելու և ֆաղկեպոսական վարժմանը խաղաղեցնելու համար: Ժողովը կը մերժէ ֆաղկեպոսի ժողովը: Նախակարեր վահան յայն եպիսկոպոսը ժողովին մէջ ասանդարանութիւն մը կ'ընէ Բրիտանոսի մարդեղութեան խորհուրդին վրայ և կանոններ կ'առաջարկէ: Ժողովը այլ և այլ պատճառներով չ'որոշու պատասխանել եպիսկոպոսին, որով սա կը կարծէ թէ Հայք ընդունեցին իբր ասանդարիները, և կը վերապանայ ի Պոլիս: Կախայն յետոյ իշխանաց իշխան Անտոնայ կողմէն Տայոց Սահակ եպիսկոպոսը թողութիւն կը գրէ առ փոռ և առ վահան, որովք կը հասկցուի որ Հայք միշտ մերժած են ֆաղկեպոսի ժողովը:

ԻԷ. Ժողով յԱՅի (ա.), 970:

Վահան կաթողիկոս կը համաձայնի Յունաց հետ և պատկեր մ'ազ բերել աւելով կը կախէ Հայ եկեղեցոյ մէջ ի նշան անխտրութեան: Սյս բանով կը խոսովի ազգը, և հարկ կը լինի գումարել մեծ ժողով սը ուր կը գտնուին ի միջի այլոց Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, Հայր Պողիկարպոս Կամրջաձորոյ վանքէն, Հայր Սարգիս Հոռոմոսի վանքէն: Վահան ասոր վրայ կ'ապաստանի վասպուրակոնի Աբուսահլ թագաւորին մօտ ժողովը կաթողիկոս կ'ընտրէ Լտեփաննոս Գ.ը Սեա- նայ վանական, և կը մերժէ վահանայ արարքը:

ԻԸ. յԱՅի (բ.), 992:

Խաչիկ կաթողիկոս որ այնքան տառապած էր Յունաց մոլեռանդութենէն՝ կը վախճանի: Գագիկ Շահնշահի հրամանաւ կը գումարուի այս մեծ ժողովը նախագահութեամբ Արշարունեաց Սահակ եպիսկոպոսին: Կաթողիկոս կ'ընտրուի Եկանայ վանականներէն Սարգիս Ա.:

ԻԹ. ի Հարք (ա. և բ.), 1002:

Սարգիս կաթողիկոս կը գումարէ երկու յաջորդական ժողովներ, ընդդէմ թոնդրակեցոց աղանդին: Ժողովականք անյաջող կը մնան և կը ցրուին, զի կը աեսնեն որ թոնդրակեցիք կը պաշտպանուին իշխաններէ:

Լ. յԱՅի (գ.), 1036:

Ժողովաւորը կը տրտնջար Պետրոս Գետապարձի ի Սեբաստիա և այլուր բացակայութենէն: Յովհաննէս թագաւոր սակէ օգտուելով Պետրոսը կը կալանաւորէ և կը զնէ Բջնայ բերդը, ու տեղը կաթողիկոս կը կարգէ Սանահնայ վանուց Առաջնորդ Դիոսկոբոսը: Այն ատեն եկեղեցականները կը զայրանան ու կը բանալորին թէ՛ թագաւորը և թէ՛ նախարարները: Սատի Յովհաննէս կը գումարէ այս ժողովը ուր ներկայ կը գտնուին 4000 է աւելի եկեղեցականներ և աշխարհականներ, ընդ որս և Աղուանից Յովսէփ կաթողիկոս իւր եպիսկոպոսներով: Ժողովը պաշտօնանկ կ'ընէ զԴիոսկոբոս իբրև հակաթոռ, և Պետրոս կը վերահաստատուի:

ԼԱ. ի Հարք (գ.), 1051:

Հարք պաւստի ա. և բ. ժողովները չէին կրցած բան մը ընել ընդդէմ թոնդրակեցոց: Գրեգոր Մագիստրոս Միջագետքի զօրքը՝ ցրուեց այդ աղանդի զխաւոր ապաստանարանները և գումարեց այս ժողովը որուն որոշմամբ 1000 է աւելի թոնդրակեցի աղանդաւորներ մկրտուեցան յանուն Ս. Երրորդութեան:

ԼԲ. Ժողով ի Մամնդաս (ա.) 1065:

Խաչիկ Բ. կաթողիկոսը վախճանելով, հայրապետական Աթոսը մի տարիի չափ թափուր կը մնայ: Յետոյ՝ Յունաց կայսեր հաճութեամբ մտարանդի Գաղիկ թագաւորը կը գումարէ այս ժողովը ուր կ'ընտրուի Գրեգոր Մաշիստրոսի որդին Վահրամ, որ օճմամբ կ'ստանայ Գրեգոր կամ Գրեգորիոս Բ. անունը:

ԼԳ. ի Սև Լեռ Կիլիկիոյ (ա.), 1072:

Գրեգոր վկայասէր կաթողիկոսի հրաւերով գումարուած այս ժողովի որոշմամբ պաշտօնանկ կը լինի Գէորգ կաթողիկոսը (զոր ձեռնադրած էր Գրեգոր վկայասէր) և ինք կը վերստանայ պաշտօնը:

ԼԴ. ի Սև Լեռ (բ.), 1114:

Բարսեղ կաթողիկոսի յաջորդ Գրեգոր Գ. ի անչափահասութիւնը (20 տեղայ հասակը) առիթ կը լինի որ Աղթամարայ Դաւիթ Արք.— եպիսկոպոսը իբր կաթողիկոս հաստատուի ՚ի Չորոջ վանս, ուր կը գտնուէին Ոջ, Կօղ և Գաւազան Ս. Լուսաւորչին՝ Ուստի Գրեգոր կը կազմէ այս մեծ ժողովը որուն կը մասնակցին 2500 անձեք: Ժողովը զԴաւիթ անվաւեր հրաաարակեց, սակայն Դաւիթ մնաց իբրև կաթողիկոս և մինչև հիմա կը շարունակուի Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը:

ԼԵ. ի Հոռմիլայ, (1179):

Ներսէս Շնորհաւոյն յաջորդ Գրեգոր Տղայ կաթողիկոսը Յունաց Կիլիկիոյ Մանուէլ կայսեր ստիպմամբ ժողովի հրաւիրագիր կ'ուղարկէ ցորո հայ եպիսկոպոսաց: Շատեր անձամբ կը ներկայանան, այլք զրաւոր հաւանութիւն կը յայանեն ժողովի որոշմանց, իսկ հիւսիսային վարդապետներէն շատեր խիստ դիտողագիրներ կ'ուղղեն առ կաթողիկոսն և իսպառ կը մերժեն Յունաց հետ ոնէ համաձայնութիւն: Գրեգոր կը պատասխանէ ասոնց, բացատրելով ժողովին նպատակը և համոզելով որ քրիստոնէական սիրով վարուին այս խնդրոյ մէջ: Ասոր վրայ ընդդիմադիր կողմէ կը զրկուի Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսը և ժողովը կը կազմուի: Ներկայ էին 31 եպիսկոպոսներ, բազմաթիւ կրօնաւարներ, մի քանի իշխաններ, Աղուանից կաթողիկոսը, և Ասորոց Պատրիարքի կողմէն զրկուած վարդապետներ: Ներսէս Լամբրոնացոյ ատենախօսութեանէն վերջ կարդացուեցան Կիլիկիոյ Մանուէլի, և Մետրապոլիտներու նամակն. ըր, որոնց պատասխանագիրը ուղարկուեցաւ, սակայն նամակը տեղը չը հասած՝ Կիլիկիոյ Մանուէլ մեռաւ և նամակը վերադարձաւ կաթողիկոսին:

ԼԶ. ի Սիս (ա.), 1204

Դաւիթ կաթողիկոսի օրով գումարուած այս ժողովին ներկայ էր

Դան Էլիս Բ. թաղապարտ: Ժողովին նորաստին կը բննել վրաց Թաղապարտի գորաւար հայազնի Չաղաշի վարատարի և անոր կղբոյ Բուանէ Աթաբեկի ստաջարիները, որ են, — Ա. Տարմախան սեյան և պատարաբիշ բահանայ սնննայ հայ գորաբանակին մէջ, և Բ. Աստուածամոր վերահափոխման և խաչի տօները բաւ վրաց ծիսից կատարել: Ժողովը կը հաւանի ստաջարիներուն և ուրիշ կանոններ կը խմբադրել ասանց մասին:

ԼԶ. Ժողով ի Սիս (Գ.), 1243:

Չաղաշի նոր ամուսին Հեթում Թաղապարտ և Աստուանդին Ա. Բարձրբերդը կաթողիկոսի կը զամարեն այս ժողովը, որտ կողմէ կը սահմանուին եկեղեցական բարեկարգութեան վերաբերեալ շէ կանոններ, հետեւորակեամբ նախնեաց: Եւր կանոնաց մին կը պատկանէր վերջին զման, որտ խզով կատարուէր բաւ խնդրանաց պապին սրբաւեջաւ, սակայն այս նորութիւնն ընդունելովին չը դաւաւ աղղին:

ԼԸ. ի Սիս (Գ.) 1251:

Պապին ստաջարիութեամբ Հեթում Թաղապարտ և Աստուանդին կաթողիկոսի զամարած այս ժողովին մէջ կ'ատաջարկուի Հողոյն սրբոյ բխումը դաւանի ի Հօր և «Յրբուց», բաւ Լատինաց: Ժողովական, ներքն սմանք կը ընդունին, սմանք սա ահի կը լսեն և այլք կը մերժեն:

ԼԹ. ի Սիս (Գ.), 1292:

Կաթողիկոսի առթիւ Հայոց և Յունաց միջն խտտութիւն կար: Ըտեփաննոս կաթողիկոս Համիլայն զաւով կը զամարէ այս ժողովը, որ կ'որոշուի որ նոյն տարին Չաղաշի ապրիլ 6ին կատարուի յունաց հետ:

Խ. ի Սիս (Ե.), 1307:

Գրիգոր Անաւազկեցի կաթողիկոսի մահէն վերջ, Էլիս Գ.ի օրով զամարուած այս ժողովին ներկայ էին 41 եպիսկոպոսներ, 16 վարդապետներ 7 վանահայրեր և շատ իշխաններ: Ժողովը կաթողիկոս կ'ընտրէ Աստուանդին Պրոնապարծը երկրորդ անգամ, և կը բննէ Անաւազկեցոյն ծիսական փոփոխութեանց վերաբերեալ թուղթը: Կմանք կ'ընդունին, շատերը Էլիսի երկիւղէն կը լսեն: Ասկայն սրբաւեջութեան կիրառութիւնը մեծ խտտութեանց տեղի կուտայ:

ԽԲ. Աստուս, 1316:

Օշին Թաղապարտ այս ժողովով կը փորձէ զործարել տալ Սոյ ժողովին ծիսական փոփոխութիւնները: Երկուց կը զանուին միայն 17 եպիսկոպոսներ, որոնք կը հաստատեն այդ ժողովին 3 սրբաւեջները, բայց անոնք չեն զործարարուիլ և Օշին կը հրատարի իւր մտադրութեանէն:

ԽԳ. Ժողով ի Սիս (Գ.), 1342:

Կաթողիկոս կաթողիկոս և Աստուանդին Թաղապարտ կը զամարեն: Եր քննուին Եւրոպայի սրբաւեջի մը 117 յորտւածները և կը հերքուին իրրե զորտւածութիւններ հայ եկեղեցոյ զմ: Հնրքնադիր կը գրկուի սա բննեցիկստ պապն որ խոստացած էր այս խնդրոյ վրայ լուսարանուել յետոյ օրնել հայոց:

ԽԺ. ի Սիս (Ե.), 1363:

Մերոց կաթողիկոս տեմեղայ որ Է սոյ և Աստուանդին ժողովոց որոշմանց լսնի զործարարութիւնները զատուի խտտութիւններ ստաջ բերած են կը դաւանի այս ժողովը: միանախտութեամբ կը ընդունուի որ հայ եկեղեցոյ չին ստաջարութիւններն անփոփոխ շարանակային:

ԽԻ. ի վարդապետ (Ե.), 1441:

Յովսէփ Գ. Աւեջի կաթողիկոսը փոխմանով ի Սիս յաջորդ կը բնտրուի Փրիգոր Մուսաբեգեանց: Արեւելեան Հայաստանի եպիսկոպոսները նամակով կը հրատարեն զՄուսաբեգեանց զայ հաստատուի յԷջմիածին: Մուսաբեգեանց կը մերժէ: Սյն տուն կը զամարուի 733 հարիկ բաղկացեալ այս ժողովը և կ'որոշուի կաթողիկոսական Աթոռ փոխարել յԷջմիածինս Էս սրբաւեջն իսոյ գահակար մերժած էր զայ Երեւան վերապեցին կը բնտրուի իրրե կաթողիկոս ամենայն շարոյ: Գրիգոր Մուսաբեգեանց ևս իրրե կաթողիկոս ի Սիս կը մնայ, և այսպէս ազգը կ'ունենայ երեք կաթողիկոսական Աթոռներ, — յԷջմիածին (303 էն սկեալ), ի Սիս (1441 էն) և յԷրվամուր (1443 էն):

ԽԼ. Արարատեղեմ, 1651:

Վերապետ կաթողիկոս Էջմիածինէն կուգայ Կ. Պոլիս և անտի յԵրուսաղեմ, յախա Ս Տեղեաց: Այն միջոցին հօն կը զանուեր Դան լոյս երթա կաթողիկոսը: Գրիգորոս, խորհրդակցութեամբ Էրեւն կաթողիկոսի և Երուսաղեմի Աստուածատար պատրիարքին կը զամարէ այս ժողովը, որ զամարան կանոններ կը սահմանուին Էջմիածնի և Սոյ Աթոռոց յարաբերութեանց մասին:

ՊԵՏՐՈՍ ԳԱՅՐԷԼԵՅՏ ՍՍՐԱՃԵՆՆ:

Վանթութիւն.—Այս ցանկը կազմելու համար առաջնորդ ունեցած են Չամչեանի Հայոց պատմութիւնը և Աւարտանցի Ազնեցեան պատմութիւնը: ան ուրիշ օտարներ ալ, զորս նուազ կարեւոր նկատուի չեն: յԷրուսաղեմ Անշուշտ քննական աստուանսիրութեան հանգամանք մը չունի յոյս անս, բայց կը յուսամ թէ պիտի պատկերացնէ այն շրջանները որոնցմէ անցած է Հայ եկեղեցին: Գ. Վ. Ե.

ՄԵԾՆ ՏՐԴԱՏԻ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՀԻՆ ՎՐԱՅ

(Թարգմանութիւն Էտուարդ Կիպլինի Հռոմէական Պատմութենէն, — The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, by Edward Gibbon)

Ժ. ԳԼՈՒԽԵՆ

Հայաստանի նուաճումը Պարսիկներէն:

Պարսկաստանի նոր թագաւորները, Արտաշէս (Արտաշիս) և որդին Շապուհ, յաղթութիւն տարած էին Սրբազունի տան վրայ: Այդ հին ցեղի շատ մը իշխաններէն միայն խոսրով, Հայաստանի թագաւորը, պահած էր իր կեանքը և անկախութիւնը: Նա ինքզինքը պաշտպանեց իր երկրին բնական ուժովը, Հայաստան զինուոր փախտականներու և դժգոհներու տեղակամ անուամբ, Հոմայեցոց հետ դաշնակցութեամբ և ամենէն աւելի՛ իր քաջութեամբը: Նա երեսուն տարի պատերազմներու մէջ անյաղթելի մնացած՝ վերջապէս սպաննուեցաւ Պարսից Շապուհ թագաւորին արտոններուն միջոցաւ: Հայաստանի հայրենասէր նախարարները որոնք գահին ազատութիւնը և պատիւը կը պահանջէին՝ Հոմայեցի պաշտպանութիւնը խնդրեցին ի նպաստ օրինաւոր ժառանգորդ Տրդատի: Բայց խոսրովի որդին երախայ մ'էր, դաշնակիցները հեռու էին, և Պարսիկ միապետը անդիմադրելի բանակի մը զուխը անցած գէպի սահմանագիծը կը յառաջանար: Դեռահաս Տրդատ, իր երկրին ապագայ յոյսը, ծառայի մը հաւատարմութեան շնորհիւ անգատուեցաւ, և Հայաստան քաննութիւն տարիէն աւելի Պարսից մեծ միապետութեան մի նահանգը մնաց հակառակ իր կամքին: Այս դուրին յաղթութենէն հպարտացած և Հոմայեցոց ազնուներէն կամ մատթարացումէն քաջաւերած՝ Շապուհ՝ Գարշայի (Խառան) և Մծրիսի զօրաւոր պահակազունները ստիպեց անձնատուր ըլլալու, և Եփրատի երկու ափերուն վրայ աներում և օմբոսափ տարածեց:

ԺԳ. ԳԼՈՒԽԵՆ

Տրդատ հայկան. — Իր վերադարձը Հայաստանի գահին վրայ, 286 Յ. Ք. — Երկրին վիճակը. — Ժողովրդին և ազնուականաց ապստամբութիւնը. — Մատթանի պատմութիւնը. — Պարսիկ նորէն կը գրաւեն Հայաստանը. — Պատերազմ Պարսից և Հոմայեցոց միջև, 216 Յ. Ք. — Գաւերիոսի պարտութիւնը և երկրորդ արշաւը, 297 Յ. Ք. — Իր յաղթութիւնը. — Բանակցութիւնը. — Պարսիկ դեսպանին ճառը. — Գաւերիոսի պոտոսիսանը. — Ելրալայցութիւն. — Առաջ ցեղերը Խորէ սահման. — Արգաթի գրիսեան հինգ նահանգները. — Հայաստան:

Վալերիանոսի իշխանութեան ատեն մենք տեսնոյք որ Հայաստան Պարսից նենգութեամբ և զէնքով նուաճուեցաւ, և խոսրովի սպանումէն

Չերջ իր որդին Տրդատ, մանկահասակ գահաժառանգը՝ իր բարեկամներուն հաւատարմութեան շնորհիւ ազատուեցաւ և կայսեր հովանաւորութեան ներքև դաստիարակուեցաւ: Տրդատ իր տարագրութենէն այնպիսի օգուտներ քաղեց զորս երբէք չը պիտի կարողանար ստանալ Հայաստանի գահին վրայ. այսինքն շատ կանուխ ուսաւ ձախորդութեան, մարդկային կեանքի և Հոմայեցի կարգապահութեան գառները: Նա նշանաւոր բրաւ իր երիտասարդութիւնը քաջագործութիւններով, և անմահ արագաշարժութիւն, նոյնպէս և օյժ ցոյց տուաւ ընդ որ պատերազմական մարդանքներու և նոյն իսկ Ուիմպրիան խաղերու նուազ պատուաբեր պայքարներուն մէջ: Այդ յաւկութիւնները աւելի ազնուօրէն ի ցոյց եկան իր բարեբարին Լիկինիոսի պաշտպանութեան համար: Լիկինիոս (282 Յ. Ք.) Պարսի մահուան պատճառ տուող խառնութեանց մէջ յոյժ անմիջական վտանգի ենթարկուած էր, և զայրացած զինուորները կը խօսէին գէպի անոր վրանը, երբոր հայազգի իշխանին միակ բազուկովը արգելուեցան: Տրդատի երազստագիտութիւնը քիչ վերջ նպաստեց իր գահուն վրայ վերահաստատմանը: Լիկինիոս ամեն կացութեան մէջ Գաւերիոսի բարեկամն և ընկերն էր, և Գաւերիոսի արժանիքը, կեսարի առաինանին բարձրանալէ շատ առաջ իսկ ճանչցուած և յարգուած էր Դիոկղեսիանոսէն: Այս կայսեր իշխանութեան երրորդ տարին Տրդատ Հայաստանի թագաւորութեան կոչուեցաւ: Այս անօրինութիւնն այնչափ արդար էր որչափ պատշաճ: Ժամանակը հասած էր Պարսից վեհապետի բռնակալութենէն ազատուլ կարևոր երկիր մը որ Երևոսի իշխանութենէն ի վեր միշտ Արշակունի տան կրտսերագոյն մէկ ձեւովն կը շնորհուր կայսրութեան պաշտպանութեան ներքև:

Երբոր Տրդատ Հայաստանի սահմաններուն վրայ երեցաւ՝ նա սուրբութեան և հաւատարմութեան անկեղծ եռանդով ընդունուեցաւ: Քան վեց տարի երկիրը կրած էր օտար լուծի մը իրական և երևակայական դաճնութիւնները: Պարսիկ միապետները իրենց նուաճած այս երկիրը շքեղ շինութիւններով զարդարեցին, բայց այս յեշտակարանները ժողովրդին ծախսովը կառուցուած էին և աւելի էին իբրև զերութեան նշանակներ: Ապստամբութեան մը երկիւղը ամենախիստ նախազգուշութիւններ թելադրած էր, ճնշումը նախառնելով աւելի սաստկացած, և ժողովրդին ատելութեան գիտակցութիւնը յառաջ բերած էր այն ամեն միջոցները՝ որոնք զայն աւելի անհաշտ կրնային դարձնել: Մենք արդէն զիտեցինք մոզակրօնութեան մտնանս ոգին: Դից կարգը դասուած հայ թագաւորներուն արձանները և արևու ու լուսնի սուրբ պատկերները յաղթողին կրօնական եռանդովը խորտակուած էին, և Ուրմիլի յախտանական հուրը կը բորբոքէր ու կը պահուէր Բագաւան յնուն գաղթը կառուցուած ատրուշանի մը վրայ: Բնական էր որ այնքան շատ հարստահարութիւններէ վայրացած ժողովուրդ մը եռան-

զուլ զինուէր իր անկախութեան, կրօնին և ժառանգական վեհապետին
 դատը պաշտպանելու համար: Հեղեղը ամէն արգելք տապալեց, և
 Պարսից պահակազորքը անոր կատաղութեան առջև տեղի տուաւ:
 Հայաստանի ազնուականները Տրդատի զրօշակին ներքև սրացան,
 ամէն ալ իրենց անցեալ արժանիքները յառաջ բերելով, իրենց ապա-
 դայ ծառայութիւնները մատուցանելով և նոր թագաւորէն ինդրելով այն
 պատիւները և վարձատրութիւնները որոնցմէ նախատեսօք զրկուած էին
 օտար կառավարութեան ներքև: Բանակին հրամանատարութիւնը սոր-
 ւեցաւ Արտաւազդին որու հայրը ազատած էր զՏրդատ մինչպէս երև-
 խայ մը և որուն գերգաստանը այդ ազնիւ գործին համար սրէ անցած
 էր: Արտաւազդին եղբայրը դատուի մը իշխանութիւնը ընդունեց: Առա-
 ջին զինուորական աստիճաններէն մին արուեցաւ Օտայ նախարարին,
 եղական ժուժկալութեան և արիութեան տէր մէկը, որ թագաւորին ներ-
 կայացոց նորա ընդը (Խօսարտիդուխտը) և մեծարանակ գանձ մը-
 դրս Օտայ հեռաւոր ամրոցի մը մէջ յափշտակութենէ ազատ պահած
 էր: Հայ ազնուականներուն մէջ երեցաւ գաշնակից մը որուն բաղդը
 անչափ նշանակելի է քր կարելի չէ անյիշատակ թողուլ: Ածօր անունը
 Մամգուն էր, ծագուելը Սկիւթացի, և իւր իշխանութեան հպատակող
 խումբը ճիշդ մի քանի տարի առաջ բանակած էր Չինաստանի կայսր-
 ութեան ահձաններուն վրայ, որ այն ատեն մինչև Ռոկոտանայի
 շրջակայքերը կը տարածուէր: Մամգուն իր սիրովը անհաճօյ գառնա-
 լով, իր հետեւորներուն հետ Ոքսոսի եզերքները քաշուած և Շապուհի
 պաշտպանութիւնը ինդրած էր: Չինաստանի կայսրը փախտականը պա-
 հանջեց և վեհապետական իրաւունքները ցոյց տուաւ: Պարսից միա-
 պետը հիւրընկալութեան օրէնքները յառաջ բերաւ և բաւական դուա-
 րութեամբ խոյս տուաւ պատերազմէ, այն խոստումով որ ինք Մամ-
 գունը պիտի աքսորէ Արմինաքի ամենահեռաւոր կողմերը, պատիժ մը,
 որ ինչպէս կը բացատրէր, ոչ նուազ ահարկու պիտի լինէր քան մահն
 իսկ: Հայաստանը ընարուեցաւ իբրև արքայազայր և մեծ գաւառ մը
 յատկացուեցաւ Սկիւթացի խումբին ուր կարենային իրենց հօտերը և
 նախիրները արածել, և սարսոյն գանաղան եղանակներուն համեմատ
 իրենց բանակը մէկ տեղէ ուրիշ տեղ մը փոխադրել: Անոնք գործածուե-
 ցան Տրդատին արշաւանքը ետ մղելու, բայց իրենց առաջնորդը Պարսից
 միտպետին ընդունած բարիքները և չարիքները կշռելէ յետոյ՝ որո-
 շեց զայն լքանել: Հայ իշխանը, որ Մամգունի արժանիքին նոյնպէս և
 դուրսութեան քաջամանով էր, նշանակելի յարգանքով վարուեցաւ անոր
 հետ և զայն իր մտերմութեան ընդունելով, քաջ և հաւատարիմ՝ ծա-
 ալ մը ձևօք բերաւ որ իր վերահաստատմանը ազդուարէն նպաստեց:

* Մամգունի պատմութիւնը, զոր ինչպէս մեր խորհնացիէն կը քաղէ վիճելի է: Կարելի է
 գտնահարաբ ըսել որ Մամգունի կամ Մամիկոնեանց տանը հայկական է և շատ հին: Ե՛.

Պահ մը բաղդը Տրդատի անվեհեր արիութեանը օգնել թուեցաւ:
 Եւ ոչ միայն իր ընտանեաց և հայրենիքին թշնամիները հաւածեց Հայ-
 աստանի բոլոր տարածութիւնէն, այլ և վրիժառութիւնը շարունակելով՝
 միեց իր զէնքը կամ գէթ յարձակումները մինչև Առօրիտանի
 խորերը: Պատմագիրը որ Տրդատի անունը մտապնդութենէ զերծ պահած
 է՝ կը հաշտի, մի աստիճան ազգային եռանդով, անոր անձնական բա-
 ջնութիւնը, և արեւելեան վիպախօսութեան ճշմարիտ ոգուով կը նկարագրէ
 այն հոկոտները և փիղիբր սրտնք ինկան իր անյաղթելի բազկին ներ-
 քև: Ուրիշ տեղեկութիւններէ մենք կ'իմանանք Պարսկական պետութեան
 խռովեալ վիճակը որուն կը պարտի Հայաստանի թագաւորը իր յաջ-
 դութեան մէկ մասը: Երկու մրցակից եղբայրներ զահին համար իրարու
 հետ կը կռուէին և Սրմիղը իր կուսակցութեան ոյժը անյաջող կերպով
 զործածելէ վերջ, կտուղից ծովուն եզերքները բնակող բարբարոսներու
 վատնդաւոր օգնութեան դիմեց: Սակայն և այնպէս քաղաքային պա-
 տերազմը շուտ վերջացաւ կամ յաղթութեամբ և կամ հաշտութեամբ,
 և ներքէն որ ամէնուն կողմէ իբր Պարսկաստանի թագաւոր ճանչցուած
 էր՝ իր ամբողջ գորսութիւնը օտար թշնամիին զէմ օւղղեց: Այն ատեն
 կոխը շատ անհաստատ եղաւ և հեքօսին քաջութիւնը կարող չ'իղաւ
 զխաղրկու միտպետին զօրութեան: Տրդատ Հայաստանի գահէն երկրորդ
 անգամ վտարուած՝ մի անգամ ևս ապաստանեցաւ կայսրիւր աբքունի-
 քին մէջ: Կերտէն շուտով վերահաստատեց իր իշխանութիւնը՝ զմադրող
 գաւառին վրայ և Հոռմայեցոց կողմէ ապստամբներու և փախտա-
 կաններու տրուած պաշտպանութեան մասին ուժղին բողբոջելով հետա-
 մուտ եղաւ Արեւելք նուաճելու:

Ոչ իսահեմութիւնը և ոչ ալ արժանագատութիւնը կրնային թոյ-
 լաւորել կայսրերուն որ հայոց թագաւորին պատը լքանեն, և որոշուեցաւ
 կայսրութեան բանակը գործածել Պարսկական պատերազմին մէջ: Դիակ-
 լետիտես, այն անվրդով խոհականութեամբ զոր միշտ ցոյց տուած էր՝
 Անտիոք քաղաքին մէջ զրաւ իր կայսրանը ուրկէ կը կարգադրէր և կ'ուղ-
 ցէր զինուորական գործողութիւնները: Լեզեաններու առաջնորդութիւնը
 յանձնուած էր Կալկրիոսի անվեհեր քաջութեան որր այդ կարևոր նը-
 պատակին համար Կասուրի եզերքներէն լիփրատ փոխադրուեցաւ: Բա-
 նակները շուտով իրարու բաղխեցան Միլեդեոսի գաղտնարան մէջ և եր-
 կու ձակատամարտներ եղան զանազան և կտակածելի յաջողութիւններով,
 բայց երրորդ պատերազմը աւելի վճռական եղաւ և Հոռմայեցոց բա-
 նակը կրեց կատարեալ պարտութիւն մը որ կը վերագրուի Կալկրիոսի
 յանդգնութեան, զի փոքրաթիւ բանակով մը յարձակած էր Պարսից ան-
 թիւ բողբոջութեան վրայ: Բայց եթէ նկատուածեան ատենը այն երկիրը
 որ այս գործողութեան տեղաբանը եղաւ՝ անոր պարտութեան ուրիշ պատ-
 ճառ մ'ալ կրնանք գտնել: Ընդհանրապէս այդ ժամանակ

նշանաւոր եղած էր Երևանոսի մահաւորը և տասը լեզէսններու կոտորածովը: Վաթսուն մղոնէ աւելի բնդարձակ դաշտ մ'էր, որ կը տարածուէր Խառտնի բլուրներէն մինչև Եփրատ, աւազուտ անապատի հարթ և ամուլ մակերեսով առանց բլրակի մը, ծառի մը և անուշ ջուրի աղբիւրի մը: Հոռուայեցոց սովորն հետևակազօրքը ջերմութենէ և ծարաւէ նուազեալ՝ ոչ կրնային յաղթութիւն յուսալ եթէ իրենց կարգը պահէին իսկ, և ոչ ալ իրենց կարգը կրնային աւրել առանց մտաւորութան մտանդի ենթարկուելու: Այնոք հեազհեազ շրջապատուեցան բարբարոս ձիաւորներու մեծ բազմութենէն, անոնց արաբ տեղափոխութիւններէն տաղանայեցան և անոնց նետներէն ջարդուեցան:

Հայաստանի թագաւորը իր քաջութեամբ նշանաւոր եղաւ պատերազմին մէջ և հասարակաց գեղազուտութեան միջոցին անձնական փառք ստացաւ: Նա մինչև Եփրատ հալածուած էր, իր ձին վիրաւորուած, և իրեն համար անկարելի կը թուէր յաղթական թշնամիին ձեռքէն խոյս տալ: Այս տաղանային մէջ Տրդատ ընարեց իր առջև տեսած միակ միջոցը: Չիէն վար իջնելով դեռ նետուեցաւ: Իր զրահը ծանր էր, գետը շատ խոր էր և այն տեղուանքը՝ առնուազն կէս մղոն լայնութիւն ունէր: Այսուհանդերձ այնպիսի ոյժ և արագաշարժութիւն ունէր որ անխնայ հասաւ զմացի եզերքը: Պարով Հոռուայեցի զօրավարին՝ մենք անոր փախուստի պարագաներուն անտեղեակ ենք: Բայց երբ նա Անտիոք վերադարձաւ Դիոկետիանոս զայն ընդունեց ոչ թէ բարեկամի մը և պաշտօնակցի սը փափկութեամբը՝ այլ նախատուած վեհապետի մը բարկութեամբը: Մարդոց մէջ ամենէն ամբարտաւանը, իր ծիրանին հագուած, բայց իր սխալին և գեղազուտութեան զիտակցութեամբը խոնարհած, հարկադրուեցաւ կատեր կռուին հետէն մէկ մղոնէ աւելի հետիտն քալելու և բոլոր արջունիքին առջև ցուցադրելու իր ամօթապարտութեան սեպարանը: Դիոկետիանոս իր անձնական տահանույթան զոհացում տալէ և զերազոյն իշխանութեան շուքը փայլեցնելէ յետոյ զիջաւ կեսարներու խոնարհ աղաչանքներուն և թող տուաւ անոր որ վերահաստատաւ իր անձին և Հոռուայեցի զինուոց պատիւը: Ասիացի թոյլ զօրքերուն տեղ, որոնք շատ հաւանօրէն առաջին արշաւանքի միջոցին գործածուած էին՝ երկրորդ բանակ մը կազմուեցաւ Իլլուրական սահմանապիսի գետերաններէն (հինօրեայներէն) և նոր զինուորներէն: Քրիստոսի հազար հոգիէ կազմուած ընարեալ բանակի մը առաջնորդելով Փալերիոս վարձեալ Եփրատը անցաւ, բայց Միջագետքի դաշտերուն մէջ իր լեզէսնները մտանդի ենթարկելու տեղ՝ յառաջացաւ Հայաստանի լեռներէն, որու բնակիչները զտաւ իր գատին անձնուէր, և երկիրը հետևակազօրաց շարժումներուն այնքան նպաստաւոր՝ որքան որ հեծեալզօրքի համար անյարմար: Չախոզութիւնը՝ Հոռուայեցի կարգապահութիւնը զօրացուցած էր, մինչդեռ բարբարոսները յաջողութեամբ փրցացած՝ այնքան

անհոգ և անփոյթ էին որ իրենց համար անակնկալ վայրկեանի մը մէջ յանկարծակիի եկան Պալերիոսի աշխոյժ գործունէութենէն, որ միայն երկու ձիաւորներու ընկերակցութեամբ իր իսկ աչքերով զազանապէս քնննած էր անոնց բանակին զիրքը և կացութիւնը: Յանկարծական յարձակում մը, մանաւանդ զիշեր ատեն, պարսկական բանակի մը համար ընդհանրապէս աղետալի էր: «Այնոք ձիերը կապուած և առհասարակ շղթայուած կ'ըլլային, որպէս զի չը կարենան փախչիլ, և եթէ մտանդի նշան մը տրուէր՝ Պարսիկ մը պէտք կ'ունենար որ ձի հեծնելէ առաջ անոր տապճակը դնէ, զայն սանձէ և իր զրահը հագուի»: Այս առթիւ, Պալերիոսի բուն յարձակումը բարբարոսներու բանակին վրայ շփոթութիւն և սոսկում ազդեց: Թեթիւ ընդդիմութեան մը յաջողեց սոսկապի կոտորած, և այդ ընդհանուր շփոթութեան մէջ վիրաւորեալ վեհապետը (որովհետև Ներսէզ անձամբ կ'առաջնորդէր իր բանակին) զէպի Մարաստանի անապատները փախաւ: Այնոր և իր նախարարներուն շքեղ վրանները յաղթականին ընծայեցին անհուն աւար մը, և զէպը մը կը յիշատակուի որ կը հաստատէ լեզէսններուն պարզամիտ բայց պատերազմասէր անգիտութիւնը կենցաղաւարտութեան շքեղ ճոխութեանց մասին: Կաշեղէն փայլուն սոսկրակ մը, մարգարիտներով լեցուած, հասարակ զինուորի մը ձեռքը ինկաւ. նա ինամբով պահեց սոսկրակը բայց պարունակութիւնը նետեց, այնպէս զատելով թէ ինչ որ օգուտ չունի հաւանօրէն ո'նէ արժէք ալ չէր կրնար ունենալ: Ներսէզի զիտաւոր կորուստը շատ սրտաշարժ հանգամանք մ'ունէր. իր կիներէն, քոյրերէն և տղաքներէն մէկ մասը, որոնք բանակին կ'ընկերակցէին՝ գերի բռնուեցան: Բայց թէ Գալերիոսի նկարագիրը ընդհանրապէս շատ քիչ նմանութիւն ունէր Ալէքսանդրի նկարագրին՝ նա իր յաղթութենէն վերջ հետևեցաւ այն հաճոյական վարմունքին զոր Մակեդոնացին ցուցած էր Դարեհի ընտանեաց նկատմամբ: Ներսէզի կիները և տղաքները յափշտակութենէ և բռնարարութէ պաշտպանուեցան, ապահով տեղ մը տարուեցան և արժանացան այն յարգանաց ու խնամոց զորս վեհանձն թշնամի մը կը պարտէր անոնց տարիքին, սեռին և արքայական աստիճանին:

Մինչ արևելքը անհամբերութեամբ կ'սպասէր տեսնել այս մեծ պատերազմին ելքը՝ Դիոկետիանոս կայսրը Սուրիոյ մէջ պահեստի մեծ բանակ մը գումարած ըլլալով, հետուէն ցոյց կուտար Հոռուայեցի զօրութեան աղբիւրները և կ'սպասէր պատերազմի ունէ ասպարայ պատահականութեան: Յաղթութեան լուրին վրայ նա զիջաւ զէպի սահմանը յառաջանալու, այն նպատակով որ իր ներկայութեամբ և խորհուրդներովը Պալերիոսի հպարտութիւնը չափաւորէ: Մծբնի մէջ Հոռուայեցի իշխաններուն տեսակցութեան միջոցին՝ մէկ կողմէ մեծարարքի և միւս կողմէ գնահատութեան արտայայտութիւնները կային: Այդ քաղա-

քին մէջն էր որ քիչ վերջ անոնք մեծ թաշաւորին զեռաքանին ունին՝ զրուծին շնորհեցին: Դերսեհի այժը կամ գոնէ ետանդը իր վերջին պարտութեամբ խորտակուած էր և այնպէս էր նիստեր որ անմիջական հաշտութիւնը միակ միջոցն էր զպարեցնելու Հոսմական զինուոց յառաջ- խաղացութիւնը: Դեռ զրկեց Ափարրոսը, պաշտօնեայ մը որ իր շնորհը և վտահաւորութիւնը կը վայելէր, բանակցելու, կամ լաւ ես՝ յաղթակա- նին զրաժ՝ ունէ պայմանը ընդունելու պաշտօնային Ափարրոս խորհրդակ- ցութիւնը բացաւ իր ախրջ երախտագիտութիւնը յայտնելով իր ընտա- նիքին եղած վեհանձն վերաբերութիւն համար, և այլ ազնուական գերի- ներուն ազատութիւնը խնդրելով: Դեռ գովեց Վալերիոսը՝ քաջութիւնը, առանց նուաստացնելու Երսեհի համարը, և անպատուութիւնն չը հա- մարեց խոտուովանիլ յաղթական կեանքին զերազանցութիւնը վեհադի- տի մը վրայ՝ որ իր ցեղին բոլոր իշխաններէն աւելի փառքի արժանա- ցած էր: Չը նայելով որ Պարսից զաւր արդար էր՝ ինք արտօնութիւն տնէր նոյն իսկ կայսրերուն սրտման ենթարկելու ներկայ անհամաձայ- նութիւնը, համազուած լինելով որ յաջողութեան աստեւ անոնք բազմին փոփոխականութիւնը չեն մտնար: Ափարրոս իր ճառը լրացուց արեւելեան ալբարանութեան սնով մը ըսելով թէ Հռոմայեցի և Պարսիկ միապե- տութիւնները աշխարհիս երկու աչքերն են, քրտնցմէ եթէ ո՛նէ մին հանուի՝ անկատար և պակաս պիտի մնային անոնք:

«Պարսից լաւ կը վայելէ», պատասխանեց Վալերիոս, զայրացման ուժեղութեամբ մը որ կարծես իր ամբողջ մարմինը ցնցեց, «Պարսից լաւ կը վայելէ բազմի փոփոխութեանց վրայ ճառասօսել և հանդարտօ- րէն մեզի դատ կարգով չափաւորութեան առաքինութեանը մասին: Թող մտաբերեն իրենց չափաւորութիւնը զոր ցուցուցին զեղի գծարդ Վալե- րիանոսը: Չայն նենդութեամբ յաղթեցին և անարգարար վարսեցան անոր հետ, զայն ամօթալի գերութեան մէջ սաճեցին մինչև իր կե- նաց վերջին վայրկեանը, և մահուանէն վերջ անոր մարմինը յաւիան- նական նախառեղքի ենթարկեցին»...: Սակայն և այնպէս Վալերիոս ձայ- նը մեղմացնելով այնպէս զպացուց զեռաքանին թէ, Հռոմայեցիք երբէք իրենց առջև խոտարհող թշնամի մը կոտորակու սովորութիւնը չեն ու- նեցած, և թէ այս պարագային մէջ՝ աւելի իրենք իրենց վեհանձնու- թեանն պիտի թելադրուին քան թէ Պարսից արքայնիքը: Դա Ափար- րոսը համբեց այն յայտը առաջով որ Երսեհիին շուտով սեղեկութիւն պիտի արուէր թէ ինչ պայմաններու տակ նա կրնար կայսրերու զթու- թեամբը ձեռք անցնել մշտական խաղաղութիւն մը, և իր կրնորն ու սուղայրը:

... Իրենց խոտուման համաձայն, կայսրերը անմիջապէս վերջ իրենց բարտաղարներէն մին, Աիկուրոս Պրորոսը, ընտրեցին իրենց վերջնական սրտամը Պարսից արքայնիքին խնայելու համար: Դեռ իր

խաղաղութեան պաշտօնեայ՝ քաղաքապարտութեան և բարեկամութեան բա- լոր արտայայտութիւններովը ընդունուեցաւ, սակայն, այդքան երկար ճամբորդութեանէ մը վերջ իրեն պէտք եղած հանգիստը շնորհելու պա- տրուակաւ, Պրորոսի արուելիք ունկնդրութիւնը օրէ օր յետաձգուեցաւ, և նա թաղաւորին զանդող ընթացքին սոցանեց, մինչև որ վերջապէս Մարաստանի մէջ Սարբուստո զեռի մտա անոր ներկայութեանը ընդուն- ուեցաւ: Երսեհի թէև անկեղծօրէն խաղաղութիւն կը փափարէր՝ բայց այս յաղաղման գաղտնի շարժաթիւն էր այնպիսի զինուորական ոյժ մը համախմբել՝ որ կարողանայ աւելի մեծ ծանրութեամբ և ազդեցութեամբ բանակցելու: Երեք անձինք միայն ներկայ գտնուեցան այս կարևոր խոր- հրդակցութեան, — Ափարրոս նախարարը, պահակներու հրամանատարը և հայկական սահմաններուն հրամայող պաշտօնակալ մը*:

... (Բանակցութեան) այս զօրարտութիւնները հարթուելուն պէս, հանդիմանոր խաղաղութիւն մը հաստատուեցաւ և մաւերացուեցաւ եր- կու ազգերու միջև: Կայսրութեան համար յոյժ պատուարեր, և Պարս- կաստանի այնքան անհրաժեշտ եղող զաշինքի մը պայմանները արժանի են մասնաւոր ուշադրութեան. քանի որ Հոսմական պատմութիւնը նոյն հանգամանքները ունեցող շատ քիչ գործառնութիւններ կը ներկայացը- նէ: Իր պատերազմներէն շատը՝ կամ բացարձակ արտապետութեամբ վերջացած են և կամ զրի գործածութեան անուղեակ բարբարոսնե- րու դէմ մղուած են:

Ա. Ապօրատը, կամ ինչպէս Վսենոփան կ'անուանէ՝ Արաքսը, եր- կու միապետութեանց մէջ իրր սահման որոշուեցաւ: Այդ գետը, որ Տէգրիսի մօտէն կը բղխէր, Մծբինէն մի քանի մղոն վարը, Միկոս- նիստ գետակով կ'անէր և Սիսկարոյի պարիսպներուն տակէն անցնելով Եփրատի մէջ կը թափէր կիլիկիսիանի մտ, սահմանադրի քաղաք մը: Եր Գիսկիւտիանոսի ջանքովը շատ գորտար կերպով ամրացած էր: Այնքան շատ պատերազմներու առարկայ եղող Միջագետքը կայսրու- թեան թողուեցաւ, և Պարսիկները այս գահապարտութեամբ այդ մեծ նա- հանգին վրայ՝ ունէ իրաւունք ունենալէ հրաժարեցան: Ի. Անոնք Հոս- մայեցիներուն թողուցին Տէգրիսէն անդին հինգ նահանգներ: Ասոնց զիբը շատ ոգտակար պատուար մը կը կազմէր, և անոնց բնական ոյժը շատով աճեցաւ արուեստով և զինուորական ճարտարութեամբ: Ասոնցմէ չորսը գետին հիւսիսային կողմը աննշան սահմանափակ գատա-

* Պարոս Պարսիկոս Մագաբոս յիշած է որ Պարսից կողմէ ներկայացող երեք պատգամաւորներն էին՝ Ափարրոս, Արքապետ և Բարսարոսոս իշխան Սիսի աշխարհէն: Հայր Տաշեան կ'ըսէ թէ Արքապետ, հայկական անուն կը նշէ, իսկ վերջինն է անշուշտ Վարազշապուհ Սիսեանց իշխան: Ասոնց կը յայտնուի որ Երսեհի ունէր իրեն կողմնակից եւ իշխաններ: Ս. Ի.
*e Ապօրատ ոչ թէ Արաքսն է այլ Միջագետքի նապոյր գետը: Ս. Ի.

առն ունեցաւ մի քանի հաւասարեալներ, որոնք ի վերջոյ նշանաւոր եղան: Իր փոքրիկ խոցին մէջ, ի վարիչ, 1834ին կազմեց ընկերակցութիւն մը, որուն մէջ էին Ֆրանսիս Վալլէ, Փայլը, Լէյնզ, Պոպասիլըս և Ռոտրիկէզ: Մոնմարթի սարին վրայ, այս վեց երիտասարդները լուսնկայ գիշերով մը ուխտեցին չքաւորութիւն, ողջախոհութիւն և հնազանդութիւն, և նուիրուեցան իրենց նոր առաքելութեան:

Յիսուսեան ընկերութիւնը Պապէն վաւերացաւ 1840ին, թէ և Հըսոմ գարեթէ ի վեր անուպատ էր նոր միաբանութեանց կազմութեան: Եւ ինչպէս կարելի էր միքեւ զանոնք այն առնն: Պապութիւնը վտանգի մէջ էր: Լուսեր կը յաղթականէր. կրօնական հին միաբանութիւնները թուրցած էին. Բենեդիկտականները՝ իրենց շքեղ արքայաբաններու մէջ կը զուարճանային, մինչ Գոմինիկեանները և Ֆրանչիսկեանները՝ իրենց նախկին առաքելութիւնները մոռցած՝ մասունք և ներդրութիւն վաճառելու կը պարսպէին: կրօնաւորները ամեն տեղ ծաղրանքի առարկայ էին: Հեշտասէր, ծոյ, աղէս և անբարոյական էին: Պապը այլպէս զինուորներ չէր ուզեր: Բայց Լոյսլայի հետևողները կորուստից, սաղանդաւոր և կոտորու մարդիկ էին, վտանգուած դասի մը օգտին համար ամեն բան ընելու պատրաստ, և մտքդկային կասքե կախեալ ամէն բան ընելու կարող: Պապերուն յոյսը ի դերև չկուէ: Յիսուսեանները բազմաքան հրաշքի արագութեամբ: կաթոլիկ եկեղեցւոյ ամեն դասակարգէն՝ անձնուէր և գործունեայ անձինք միացան անոնց: Անոնք տարածուեցան ամեն կողմ: Մոնմարթի ուխտադրութենէն առննը վեց տարի վեթ Լոյսլայի ընկերութիւնը կաթոլիկ երջոյցայի սէրը և հասաւորութիւնը շահած էր՝ հակառակ համալսարաններու արդաղկին, վեհապետներու երկիւղին և միւս վանական ուխտերու նախանձութեան: Տոճորից տարուան մէջ՝ Լոյսլա, ծաղրուած կրօնամոլի մը վեճակէն եկեղեցւոյ ամենահզօր աստիճանաւորի մը գիրքին բարձրացած՝ կազդէր վատիկանի փոքրեւորուն և թագաւորաց խորհուրդներուն վրայ, կը դեկավարէր մի բազմադամ եղբայրակցութիւն, և իր ոյժը զգալի կ'ընէր մինչև իսկ ճարտական և Չինական արքունիքներուն մէջ:

Իր մահէն առաջ (1856) իր հոգեւոր զաւակները միտնաբարական կայաններ հաստատած էին Բերուի հանքերուն կից, Ափրիկեան գերեվաճառի հրապարակներուն վրայ, Հնդկական ուղիէն ստին մէջ, և ծայրագոյն Արևելքի խորերը: Անոնք ամենակարեւոր ամիսները գրաւած էին Երրոպայի համալսարաններուն մէջ, խոստովանահայր եղած էին ամենէն զօրաւոր միաբաններու, ուսուցիչ՝ Գրիսանեայ աշխարհի ամենալաւ պարոցներուն մէջ, և քարոզիչ՝ անոր գլխաւոր բնակներուն վրայ: Սյդ ամենէն աւելի՝ այս միաբանութիւնը եղած էր ազդեցիկ, կենսալից և հզօրախամ կազմակերպութիւն մը, — մարմին մը՝ որ հարիւրաչեայ Արգոնէն աւելի կը տեսնէր և հարիւրաբարգուկ Բրիտանիոնէն աւելի կը

դործէր: Վառասուն հազար աչքով կը դիտէր Երրոպայի ամեն գահալիճները և մասնաւոր ընտանիքները, և քառասուն հազար բազուկ կը տարածէր վեհապետներու և փոքրիկի վիզերուն վրա: Վիթիտորի ոյժ մը զորձած էր աշխարհի մէջ, զարուն կրօնական և կրթական խնդիրներէն անբաժանելի, առաջին շարժիչ ամեն քաղաքական զործերու, հսկայ նեցուկ միապետութեանց, և վերջին յոյս Պապական նուիրապետութեան:

Յիսուսեան ընկերութեան յանկարծական աճումը և անսահման ոյժը՝ ապշուցիւն և սոսկում կը պատճառեն: Բայց ասոնք բնական պատճառներու արդիւնք են: Ո'հէ մարդկային ընկերակցութիւն չէ կարողացած երբէք ձեռք բերելու ո'հէ գերակայութիւն առանց մարքի և սրտի նշանաւոր յատկութեանց: Յիսուսեաններու յաջողութեան պատճառն ալ այս է: Երբ կաթոլիկ Երրոպան կը տեսնէր որ բարձրատեճմ և մեծատուն երիտասարդներ կամովին կը հրաժարէին իրենց վայելքներէն, կրօնական պարտականութեանց կը նուիրուէին, հիւանդանոցներու և դպրոցներու մէջ օրեր կ'անցընէին, հեռաւոր ու անմասօթ երկիրներու մէջ իբրև միտնար կը թափառէին, դեռահասները ուսմանց կը մղէին, գրական և գիտական ամեն ճիւղերու մէջ կը փալէին, և իրենց հանճարով ու անշահախնդրութեամբ ամեն տեղ յոյս կը սփռէին՝ — բնական է որ այդ երիտասարդները սիրով ընդունուէին իբրև քարոզիչ, իբրև ուսուցիչ, իբրև խոստովանահայր: Եւ ոչ սը կրնայ ուրանալ որ անոնք յիսուն տարի շարունակ նշանաւոր եղան այսպիսի բարեմասնութիւններով: Պաքսմըրի և Լայպնիցի պէս անձինք զովաբանած են Յիսուսեան միտնարը:

Քաթոլիկ, Լոյսլայի անդրանիկ աշակերտներէն, Ալանիացի ազնուական մը, երկրագնախ կրկին շրջապատը ունեցող տարածութեան մը վրայ շրջեցաւ, և եօթանասուն հազար հոգի քրիստոնէութեան զարձուցր լեւիլ վերջ՝ անոնք մտան Քանթոա, Միտիտիի աղբիւրները և Իւիտոյսի մարդաստանները: Բարակուայի մէջ կազմեցին երեք հարիւր հազար Հնդիկներու հասարակութիւն մը, միկնոյն շահերով կապուած, զոր կառավարեցին հայրական իշխանութեամբ, և որուն ընծայեցին քաղաքակրթութեան բարեկեցիքը:

Այն շրջանին Յիսուսեանը գերազանց կը հանդիսանար ամեն բանի մէջ որուն կը նուիրուէր: Նա յաջողակ ուսուցիչ էր, ձրի կը հրահանգէր, առանց խտաութեան: Աշակերտաց զգացումներուն խորը կը թափանցէր, և անոնց կ'ուսուցանէր անձնագոյութիւն, խաղաղասիրութիւն և: Անոնց եռանդը կը քրդուէր, և արժանիքները նուէրներով կը քաջակերէր: Ասոր համար է որ Յիսուսեան դպրոցները Երրոպայի մէջ ամենալաւերն էին և նոյն իսկ Բողոքականներու բարձր գովեստներուն կ'արժանանային: Չարմանալի է, որքան, որ այսպիսի գործիչներու

որով կաթուղիները վերակենդանացաւ:

Ահոնց կազմակերպութիւնն ալ հիմնադր էր, և կը համաձայնէր իրենց նպատակին: Իրենց ուխտը և ուրիշ կրօնաւորներու ուխտը միևնոյն բանն էին, բայց ասոնց մէջ հնադանդութեան ոգին աւելի գործնական էր: Ընկերութեան բարձր անդամները կը կառավարուէին միայն մէկ կառքով, ամենքը կրաւորական գործիքներ էին միաբանութեան Որբաձոր ձեռքը: Եւ պաշտօնի կը կոչէր, կը հրատարակէր, կ'արձակէր,— ինչպէս որ ուզէր: Իր իշխանութիւնը անպատասխանատու էր և կը տէր ցմահ: Իրեն գեմ վերաքննութիւն չը կար: Հնադանդութիւնը ընկերութեան հոգին էր, բացարձակ, անպայման,— կատարեալ անձնութեան մը: Իրենց զբոսակը գեղազարդ և իրենց սրտերուն խորը բանդակաւ նշանաբանն էր «Վասն մեծագոյն փառաց Աստուծոյ» — Ad majorem Dei gloriam, — բայց Աստուծոյ փառքը համանիշ էր իրենց ընկերութեան գերակայութեանը հետ:

ՍԻՐԱՒ

ՊԱՐՏԻԴ ԿԱՏԱՐԷ

Honour and shame from no condition rise,
Act well your part, there all the honour lies.
ALEX. POPE.

Պարտքը կատարէ:

Այս երկու բաները վե՛տ գաս մը կը պարտենակեն. գաս մը որ անհատին փառքը կ'ապահովէ և ընկերութեան բարօրութիւնը:

Այն օրէն ի վեր երբ Յուստինականին մօտը շարժման մէջ գրաւ բնական ոչ տեղը՝ անոնց իւրաքանչիւրին սահմանուեցաւ պարտք մըն ալ. ու ա՛ն կը տեսնէք որ անոնք կը ընտանան անվերջ պարտքերու շաղկին վրայ, ու կը կոպտեն անկերական գործունէութիւնը, այսինքն կեանքը:

Ինչ պիտի լինէր կեանքը եթէ բնական ոյժերէն մին կամ մեւտը թերութեան երբեք իր պարտքը կատարման մէջ. ինչ պիտի լինէր եթէ շոգին չը հաճէր այլևս վեր բարձրանալու, կամ եթէ ամպերը զանապիտ իրենց ցօլը: Ինչ պիտի ընէինք էթէ լուսոյ շողաւիճիկը չը մաքսուէին խաւարի իշխանութեան գէմը կամ եթէ երկրագունիսը գեղամակեր հնազանդելու իր հըրեղէն վնասակարն:

Պարտքն է որ կ'ուզէ, կը միշտ շիւթեղէն տարրն ու անոր ամեն մէկ շիւթէն. անով է որ կը շողողան աստղերը երկնից մէջ, ու կը սուրան հոգիքը երկրի վերեւ, անով է որ կը վե՛տ ծաղկալից գարունը ու կը ծագի շնորհաբայլ սրջալոյսը: Ու այն սկզբունքը որ կեանքն է շիւթական աշխարհին՝ բարոյականին մէջ լծակ մըն է ամենագործիքն որուն առջև թաւաղական կը գըլըրին վիթխարի գանգուածները թշուառութեան, տգիտութեան և անօրէնութեան իւրացնել այդ սկզբունքը. սիրանալ այդ լծակին. այ՛ս պէտք է լինի գաստարակութեան գիտաւոր վախճանը: Կանոնի հասակէ սովորչնել որ եթէ մարդկային ոգին յառաջիմութիւն կը սրահանջէ բարոյական գերազանցութիւնն է յառաջիմութեան շնորհագործ ծաղիկը, իսկ պարտքը կատարումն է բարոյական գերազանցութեան փորձանշանը: Պարտաւանաչութիւնն, այս ձայնը թող հնէ ամեն օրսի մէջ. մեր բողոքներն ու հակում:

ները թող լսեն՝ անոր առջև: հաճոյքի սէրը, ոսկիի տենջը և համբաւի հըրայրքը թող հետեւին՝ անոր վերջապէս այն՝ թող լինի մեր կեանքի առանորդըն ու նպատակը:

Ինչ է մարդու կեանքն առանց պարտքի:
I slept, and dreamed that life was beauty,
I woke and found that life was duty. այսինքն,
Գնացայ, ու երազիս մէջ անուշ բան մըն էր կեանքը:

Այսպէս սահմանած և կեանքը մի իմաստաւոր բանաստեղծ, Բայց ես կը նախընտրեմ միաբանիչ անոնց հետ որոնք կը հաւատան թէ կեանքը ոչ միայն պարտք մըն է՝ այլ և անուշ բան մը: Պարտքը կատարէ գուն ալ, ու պիտի տեսնեն որ ոյժ մըն ես աշխարհի մէջ և բարիք մը ընկերութեան համար: Եւ պիտի գգաս որ արդարև անուշ է կեանքը. եթէ կուզես բարին գործել կամ կ'ըզնաս հոչակ հանել, եթէ կը փափագես գիւցալն կուզուի կամ կը ցանկաս մեծ լինել) — մի՛ վաղեր քայլամուտը դէպի անմահութեան ասպարեզներ. ճշմարիտ բարեգործութիւնն ու լաւագոյն հաշակը. օգտակար գիւցալնութիւնն ու իրական մեծութիւնը, պարտքից կատարման մէջ փնտնելու հաւատարմութիւնն որ փո՛ւստի կ'ու՛նի ինչ չը թողուր ցմահ, չըջնէր որ լափիզող բոցին մէջէն կը խոյանայ դէպի վտանգը, զորականն որ հրացայտ առւերին ներքէ կը փաթեթուի գրոջակին, բիշէն որ մահաշունչ համաճարակին մէջ կը սրանայ տունէ տուն՝ օրինակելի ախպարներ են որոնք պարտքի կատարման մէջ կը փայլեցնեն բարութիւնն ու հոչակը, գիւցալնութիւնն ու մեծութիւնը:

Թողու՛ք անհատական անունները որոնք զարաւոր սքանչացման առարկայ եղած են և պիտի ըլլան: Ազգերու կեանքն իսկ պերճաբոս վկայ է այն գերազանց ազդեցութեան զոր պարտքի գիտակցութիւնը գործած է և կը գործէ: Ուր որ հզօր է այդ գիտակցութիւնը՝ հոն գեղանկարչութիւնը կը ծագի բաղձը: Անցեալին մէջ չ'ու՛մ շախմատից իր ստիպները ցորձափ իր զաւակները հաւատարիմ մնացին իրենց պարտքին: Այսօր այն ցեղերն են գերիշխան որոնց մէջ կը ախրէ այդ ոչինչ ինչպէս Անգլիո — Սաքսոնն, որ համաշխարհային գաս մըն ալ կ'աւանդէ իր զաւակաց միտին, ծովակալ Նելսընի վերջին բառերով թէ «Փոհանամ Աստուծմէ պարտքս կատարեցի»:

Ահա կենսական գաս մը շայտութեան համար:

Ազգին վիճակը բարիլուելու և զարգացումը փութացնելու ինչ միջոց կայ աւելի ապահով, ինչ ոյժ կայ աւելի ազդեցիկ: Պարտաւանաչութիւնն ամեն հայու նշանաբան թող ընտրուի, ազգային ամեն յարկի և ամեն հիմնադրութեան մէջ տիրող ոգին, ու ամեն գոտակարգի պաշտօնեայէ պահանջուած առաջին պայմանն այն՝ թող լինի, ու հաւատանք օր ա՛յն ատեն միայն պիտի յաջողիք մեր նպատակին մէջ: Կրթական ու բարեգործական հաստատութիւնները պիտի ծաղկեն, եկեղեցական և վանական կառուածները պիտի արդիւնաւորին, կրօնաւորը պիտի յարդէ իր կոչման օրութիւնը, գաստիարակը պիտի ըմբռնէ իր պաշտօնին վե՛տութիւնը, վարչական մեքենան պիտի գործէ անխափան, մէկ խօսքով պիտի բացուի ճշմարիտ յառաջիմութեան զարգացումը մը:

Երազի աշխարհ՝ մը չէ ինչ որ կը պատկերացնեմ, սիրելի ընթերցող, այլ շօշափելի իրականութիւն մը, էթէ միայն պարտքը կատարես: Պարտքը կատարէ ուրեմն ո՞վ որ ալ էս, ինչ որ ալ ես, և մի՛ մոռնար ամենեկին Ալեյս սանդր Բօրի խօսքը զոր բնաբան գրած եմ յօգուածիս և զոր այսպէս կրեմք բացատրել:

Կայտութիւնդ կամ գիրքդ չունի մամթ կամ պատիւ,
Լաւ կատարէ բոլ գերդ, հո՛ր է ամեն փառք պատիւս:

1902

ՄԱՐԴ ՊԵՏԻ Է

Նիւնիկոյ գուտան այլ և այլ կողմերը շրջան մը կատարելէ նոր վերա-
 դարձած էի, երբ ձեռքս անցաւ ԼՈՒՍՍԱՐՆԻՐԻ Յայտարարութիւնը: Աշխատակից-
 ներու ուշադրութեան ներկայացուած նիւթերէն մին՝ իսկ և իսկ այն էր որ ամ-
 րող ուղեորութեան միջոցին խորապէս կը յուզէր միտքս: Այս ժողովրդի
 վրայ իր եկեղեցւոյ հոգեկան և բարոյական ներգործութիւնը պէտք է դաժին
 պէս զգայի և օգտակար ընել տալու միջոցները, — այս է ինչորքո՞ր
 կ'ակնարկէմ: Ես բաւական ձեռնչաւ չեմ այս նիւթին վրայ մանրակրկիտ ան-
 տուծիւն մը գրելու: Բայց կը փափաքեմ եզրակացութիւնս հաղորդել Ալու-
 սաբեր»ի ընթերցողներուն: Այդ նպատակին յաջողութեան համար՝ իմ խո-
 նարհ կարծիքով պէտք է երեք բանս — նախ՝ մարդ, երկրորդ՝ մարդ, երրորդ՝
 մարդ: Հոգ չէ թէ բացատրութեանս այս ձեռ յայտնի փոխառութիւն մը ե-
 դած ըլլայ այն հաշակաւոր զօրավարէն որ իր վճռական յաջութեան համար
 կուզէր երեք պայման, — զրամ, զրամ, զրամ: Ես պիտի ըսեմ որ եկեղեցւոյ
 պաշտօնը զգայի և օգտակար ընելու համար պէտք չունինք ուրիշ միջոցներու:
 մարդ առեք, ինչորքո՞ր կը լուծուի ինքնին:

Արտասանմանի մէջ ասորքները չեն կրնար կատարելագոյն ըմբռնել մար-
 դու այս պահաւոր որ անհնափութք և ցաւառիթ ապաւորութիւն կը թողու-
 շոս մեր վրայ, երբ կը մտնեն եկեղեցական շրջանակէն ներս: Ժողովուրդը
 ամեն արամագրութիւն ունի զեպի զարգացում. սորվելու, լուսաւորուելու
 ընդհանուր փափոք մը կայ. ամենէն յետին գիւղին մէջ վարժապետ կ'ուզ-
 ուի, քարոզիչ կ'ուզուի, քահանայ կ'ուզուի: Բայց ուզուած պաշտօնականե-
 րը — այսինքն կարողները և արժանաւորները — հարուստ և ունեւոր հազ-
 արաւոր չըլլան: Յետը ո՞ր անկէջ որ մենք պատուը քօղենք: Նիւնիկոյ հայ
 ժողովուրդը կը գատապարտենք անոր համար որ կը յարի օտար եկեղեցի-
 ներու: Բայց կը մտնանք որ ասոնք մարդ ունին, յոտակապէս պատրաստու-
 ած, ուսեալ, ճարտարախօս, լեզուագէտ, մինչդեռ՝ մեր Առաջնորդական ըն-
 գարձակ թեմերն անգամ, մեծ մասամբ, ապիւար կամ անփորձ ձեռքերու
 յանձնուած են. . . .

Մարդ պէտք է: Այս է իմ կարուկ պատասխանս Ալուսաբեր»ի առաջար-
 կին: Նիւնիկոյ Աթոռը վեց ամիս է վեր ունեցաւ իր Հովուապետը. որևոր
 ճառերը և մեծագործ հանդէսները վերջացան, այլ ևս գործի ժամանակն է:
 Ուր է Նիւնիկոյ կեդրոնական վարժարանը. ուր է վանքին Ժառանգաւորացը
 կամ Ընծայարանը: Կորընտիր Կաթողիկոսը շատ պատուական ծրագիրներ
 ունի, բայց ինչպէս կրնայ գործադրել զանոնք առանց արակցութեան, ինչ-
 պէս կրնայ մրցիլ օտար գործունէութեանց զեմ որոնց համար Եւրոպայէն և
 Ամերիկայէն հազարաւոր ոսկիներ կը հասնին տարուէ տարի: Հանդուցեալ
 Մկրտիչ կաթողիկոսի պաշտօնավարութիւնը գրեթէ ապարդիւն անցաւ, և
 մենք հիմայ կ'ափսոսանք այն Ն՞մ տարուան տեղին շրջանը: Բայց անցածը ան-
 ցած է. չըլլայ որ ներկայ առիթն ալ ձեռքէ փախցընենք:

Որ ունիցի սկանչալ լուիցէ:

Մերսին, Հոկտեմբեր 1903

ԳՍՀԼԱԻ

15696